195

Anne Charlotte Leffler

Duchessa di Cajanello

Några biografiska meddelanden

af

Ellen Key

Med tre porträtt.

STOCKHOLM. ALBERT BONNIERS FÖRLAG.

Pris 3 kronor.

ANNE CHARLOTTE LEFFLER

DUCHESSA DI CAJANELLO

AF

ELLEN KEY.

ANNE CHARLOTTE LEFFLER

DUCHESSA DI CAJANELLO

NÅGRA BIOGRAFISKA MEDDELANDEN

AF

ELLEN KEY

MED 3 PORTRÄTT

STOCKHOLM
ALBERT BONNIERS FÖRLAG

STOCKHOLM
AFTONBLADETS AKTIEBOLAGS TRYCKERI
1893.

INLEDNING.

»När jag blir 70 år skall jag skrifva min biografi», skref Anne Charlotte Leffler för några år sedan. »Och att jag aldrig skall uppfinna någon intressantare, mer psykologiskt märkvärdig, mer komplicerad roman än den, det är säkert. Det går med mig som med George Sand — hon har aldrig skrifvit någon intressantare roman än sitt lifs historia — och ändå har hon där dolt och ljugit bort det intressantaste, men det skall jag inte göra.»

Denna uppriktiga själfbiografi blir aldrig skrifven. Andra pennor än hennes egen komma att teckna A. Ch. Lefflers lif, när tiden är inne för en sådan fullständig skildring. Den samtida minnesteckningen kan ej meddela, ej ens antyda allt. Den kan därför ej ge en hel bild. Men en nära stående kan lämna stoff till en senare, fullständig biografi och hindra en framtida felteckning af bilden, genom att nedrifva samtidens, på lösliga

grunder uppförda, konstruktioner af en personlighets skaplynne. Fullt kan man ej lyckas häri, då man, af berättigade hänsyn, bindes att endast medtaga vissa drag ur en nyss lefvande personlighets lif. Men det lilla man ger, måste genomträngas af den ärlighetens anda, hvilken A. Ch. Leffler själf ansåg böra vara rådande uti hvarje biografi.

I denna anda är följande lefnadsskildring skrifven. Att ge en karakteristik af diktarinnan, hennes ställning till sin samtid och hennes betydelse för den svenska litteraturen, är icke här syftet. Detta är endast att med några drag teckna bilden af en kvinna, som i fullt mått fått dela den geniala öppenhjärtighetens lott: att missförstås eller inpassas i kategorier, motsatta dem dit hon borde hört, i fall icke kategorier en gång för alla vore odugliga, när det gäller att känneteckna en personlighet.

1.

Barndomen. Skoltiden. Började författarskap. Giftermål.

När Anne Charlotte Leffler började skrifva sina bilder ur lifvet drömde ingen, minst hon själf, att hennes sista lefnadsår skulle bli en egendomligare roman än någon af hennes dikter. Hennes öden hade dittills varit de jämnast möjliga och hennes skaplynne ett, af hvilket man ej väntade sig öfverraskningar.

A. Ch. Lefflers mor var enda barnet till prosten i Fogelås, Mittag, en älskvärd, mångsidigt bildad man, hvilken redan som magister i Upsala blifvit nära vän till doktor S. P. Leffler, en af utgifvarne till *Bibliothek der Deutschen Classiker,* känd för sin fäjd mot fosforisterna. Mittag, gift med Ch. Sodenstjerna (af pommersk släkt) bodde flera år i Upsala; hans dotter, liksom Lefflers döttrar, erhöll en för den tiden ovanlig bildning och flickorna delade i rikt

mått sina fäders vittra intressen. Under senare besök hos dessa upsalaväninnor lärde Gustava Mittag känna sin blifvande man, sedermera rektorn J. O. Leffler (brorson till S. P. Leffler). Dessa makars enda dotter blef slutligen den, i hvilken fäder- och mödernesläktens litterära anlag skulle erhålla sin rikaste utveckling.

A. Ch. Leffler föddes i Stockholm 1849 och brukade, under sina ifrigaste reseår, skämtande säga, att hennes vänner ej kunde begära att hon, som kommit till världen själfva flyttningsdagen, första oktober, skulle vara stationär. Före henne funnos i hemmet tvenne bröder — nuvarande professorerna Gösta Mittag-Leffler (född 1846) och Frits Läffler (född 1847) — efter henne kom en tredje, nuvarande ingeniören Artur Leffler (född 1854). Den lilla Anne Charlotte visade från sina spädaste år ett sundt, sannt och saktmodigt skaplynne och solade sig därför också från tidigaste barndomen i föräldrars, bröders och morföräldrars ömmaste tillgifvenhet. Med barndomsparadisets skimmer öfver sig lefde alltid i hennes minne sommarbesöken i prostgården Fogelås vid Vetterns strand. Här, i »guldkrokens» fagra bygd, tumlade hon om i frihet; dit längtade hon hela vintern i stockholmshemmet; där grundlades den djupa kärlek till naturen, som gjorde henne till en allt mer lidelsefull friluftsmänniska, för hvilken fotvandringar, segling, hafs-

bad och öfver hufvud lif ute i naturen var ett oafvisligt behof.

Redan vid sex års ålder »diktade» hon sina första »noveller», hvilka nästan alla slutade tragiskt.*) Hon hade då börjat läsa och nedskref de

*) Här meddelas några af dessa sexåringens »Anne Charlotte Lefflers samlade arbeten»:

Den tokiga prinsessan.

Det var en gång en prinsessa, som var så skön att det fanns ingen på hela jorden vackrare än hon. Därföre hade hon äfven så många älskare, så att hon icke fick vara i fred en enda timme. En gång då hon satt och skref började det hastigt att ringa så förskräckligt, att hon trodde att ringklockan skulle gå sönder. Då rusade hon själf till dörren och öppnade den. Då var det ingen annan än hennes systerson, grefve N. N., hvilken ville hafva henne till sin hustru. »Är du tokig!» blef svaret. »Jag har redan en annan friare, som jag älskar mycket mer än dig. Adjö med dig!» Grefven, som förargades öfver hennes oartighet, klöf hennes hufvud med sin sabel. Men i detsamma kom ett troll och sade åt grefven: »Ångrar du dig?» »Ja af allt mitt hjärta», sade grefven. »För allt i världen trolla henne lefvande igen.» »Lefvande kan hon väl få blifva, men aldrig mer vid sina sinnen.» Detta svar måste grefven nöja sig med, men han fick ett ännu hårdare straff, att prinsessan aldrig kunde se honom utan att slå honom af alla krafter. En dag kom han upp till henne i slottet och tänkte förlika sig med henne, men då slog hon ihjäl honom. »Nu är det slut med ditt lif», ropade hon. Men snart satt hon i dårhuset, där hon blef bunden med starka rep.

De fantastiska sagorna äro emellertid fåtalet och den framtida realistiska diktarinnan röjer redan vid 6 år sitt kynne, i

första sagorna genom att ur abc-boken kopiera tryckbokstäfverna. Bröderna visade sådant intresse för sagorna, att de renskrefvo dem i två upplagor.

Brodern Frits var äfven »pappa» åt hennes dockbarn, men när han en gång i denna egenskap misshagat henne, utbrast den lilla indignations-

---

de ofta upprepade orden: att hon slutar emedan hon »icke vet mera» eller »icke var med längre».

En annan kärlekssaga, *Den hemliga förmälningen,* är mindre sorglig, ty ehuru den rika prestdottern, mamsell Hedda, af sin far nekas att gifta sig med den fromme Adolf, emedan denne endast är torparson, »gifta de sig dock i hemlighet och lefva bra än i dag.» En annan »verklighetsdikt», troligen hämtad ur brödernas erfarenhet, är:

Den stränge skolläraren.

En gång kom en herre till en mycket sträng skollärare i skolan. Herrn hade med sig en 8-årig gosse, som skulle gå i den skolan. Första gången han skulle läsa upp sin läxa sade skolläraren, att han icke kunde därför att han sade *å* i stället för *och.* Så var jag inte med längre.

En af de mäst tragiska sagorna är den om

Den fattiga enkan.

En stuga brann upp för en fattig enka. Hennes enda barn brann upp. Hennes sorg var undergifven. Hon dog slutligen af pesten. Jag har icke vidare att berätta om denna saga, därför slutas den.

Vid tolf år skref A. Ch. Leffler *Konsulns familj,* där ledigheten i framställning och den gryende förmågan af karaktäristik äro anmärkningsvärda. Typerna återfinnas sedan i viss mån i statsrådets familj i *En bal i societeten.*

kvinnan: »nu får du aldrig mer vara pappa åt mina barn», en dom, som möttes med den fogliga invändningen: »men Anna-Lotten, har du någonsin hört mamma säga så till pappa?» Alla barnens älsklingsnöje var att spela teater, vanligen med ämnen ur svenska historien, då de själfva diktade fritt under aktionen, och den annars så lugna Anne Charlotte visade därvid en så utomordentlig dramatisk lifaktighet, en sådan fantasiens fart, att äldste brodern uttryckte sin beundran genom antagandet att »Anne Charlotte nog skulle komma att bli gift med — en konstberidare».

I ett synnerligen intressant själfbiografiskt utkast (skrifvet 1890) yttrar A. Ch. Leffler:

»Min barndom och första ungdom var ovanligt lycklig och harmonisk, jag kan säga att tills jag var 20 år upplefde jag absolut ingenting, som kunde kallas för en slitning, en konflikt. Mitt hem var icke förmöget, men där saknades aldrig något.» Hon skildrar sig och bröderna som skygga och slutna bland främmande, men glada och fulla af infall och upptåg, när de voro med hvarandra. Vanliga flicklekar, dockor, leka kök o. s. v. afskydde hon. Dansa hade hon heller icke smak för. Hon berättar om sin ytterliga blyghet på barnbjudningar, särskildt emedan hennes mor, som ogillade att barn kläddes som modedockor, ej lät henne följa moderna, och hon därför i krinolinens tid

kände sig förkrossande underlägsen i sin släta, snäfva klädning.

»Min anspråkslöshet och skygghet», fortsätter hon, »var så stor att jag ej ens vågade fördunkla mina elegantare klädda kamrater i skolan genom mina större kunskaper. När de andra ej kunde svara på en fråga, låtsade jag ej heller kunna den och det var blott genom en tillfällighet som min lärarinna kom att upptäcka att jag var fullkomligt hemma i det, som jag en hel termin hade låtsat okunnighet i, till följd af denna egendomliga blygselkänsla, som hindrat mig från att någonsin framhålla mig själf.

Af samma skäl var jag också alltid mycket rädd att visa mina diktade opus för någon, och om jag någon gång uppläste något för mina förtroligaste skedde det med skälfvande röst och tårar i ögonen. Jag skämdes för hvarje ord jag hade nedskrifvit, såvida ej något litet bifallstecken från åhörarne gaf mig litet vind i seglen, i hvilket fall jag genast ljusnade upp och fortsatte med käckare stämma.

Lite uppmuntran var för en sådan natur ett lifsvilkor. Till mitt 12:te, 13:de år hade jag olyckligtvis gått i en liten förnäm privatskola, där flickorna voro modedockor och små världsdamer och där jag var komplett oförstådd och ensam. Men vid 13 års ålder kom jag i en stor skola,

den s. k. Wallinska, och här fick jag strax en annan ställning. Här var kamratkretsen tillräckligt stor för att jag skulle kunna utvälja mig vänner efter mitt hufvud; här voro barn från så många borgerliga familjer att toilettfrågor ej längre spelade någon rol, utan här var i stället täflan i kunskaper en hufvudsak.»

Åren i Wallinska skolan mindes hon alltid med glädje. Hon genomgick med heder de kurser, som för 25 år sedan utgjorde det ganska ringa måttet af flickskolebildningen, och hon, som saknade att ej ha systrar, fick här bland sina kamrater väninnor för lifvet. Bland lärarne väckte hon i synnerhet uppmärksamhet för sina svenska uppsatser och en gång, när hon skrifvit en kria i novellform, blef denna uppläst för hela klassen. Hennes glädje öfver denna utmärkelse förbittrades dock af lärarens förut yttrade misstanke, att hon haft hjälp af sina bröder: han tilltrodde ej henne själf denna framställningsförmåga. Och äfven bland kamraterna funnos de, som i början tyckte, att det var mycket märkvärdigt att Anne Charlotte Leffler skref noveller; de hade ej ansett henne så »begåfvad», bara så »rysligt snäll».

Samman med sina käraste skolkamrater, Thecla Sköldberg (numera grefvinna Wrangel) och den för några år sedan aflidna Kornelia Pålman (hvars bild A. Ch. Leffler tecknade i *Framåt* 1887), o. a.

redigerade hon en tidning, Utile Dulci, spelade af dem själfva författade, melodramatiska pjeser o. s. v. En annan af hennes närmaste vänner sedan skoltiden har skildrat Anne Charlotte Leffler som mycket plikttrogen, men ändå munter; hjärteglad åt kamraternas framgång och utan allt öfvermod när hon haft någon egen; alltid jämn, öppen, ärlig, enkel, vänfast och godlynt. Och dessa drag, som bildade skolflickans karaktär, förblefvo kvinnans. A. Ch. Lefflers hurtiga, från alla kvinliga nycker eller krångligheter fria väsen, hennes på lifvets väsentligheter riktade syn stärktes under hela uppväxten af att hon, som hon en gång själf sade, »nästan gått i samskola», under sitt trogna deltagande i brödernas och deras kamraters lekar och studieintressen.

Hon har själf — i nämda biografiska utkast — påpekat, att hon under alla perioder af sitt författarskap, äfven det tidigaste, höll sig till verkligheten såsom hon kände och uppfattade den, och hon gör tillika den riktiga anmärkningen, att hon behärskade formen långt innan hon egentligen hade något värdt att berätta. Hon skref nämligen med stor lätthet och förvånande frånvaro af svulst och onatur redan under skolåren.

I sällskapslifvet var hon fortfarande ytterst blyg; visserligen gömde hon sig ej längre i sin mors knä som under barnaåren, men hon kunde ej fatta

»huru någon frivilligt *kunde* falla på den tanken att gå öfver ett golf, när flera människor voro i rummet».

Vid 15, 16 år kom den religiösa krisen, som, yttrar hon, »hvarje flicka, begåfvad med en smula fantasi, gått igenom». Under konfirmationsläsningen för kyrkoherde Rothlieb blef hon starkt gripen: »religionssvärmeriet fyllde hela mitt själslif, jag kunde icke tänka mig något skönare än att få offra mitt lif åt kristendomens sak». Alla hennes framtidsdrömmar gingo nu ut på att som missionärshustru resa till Afrika och hennes manliga ideal var naturligtvis raka motsatsen till hennes eget skaplynne, bar Brands drag och skulle af sin hustru fordra försakelse af all lifvets glädje!

Hon undvek under denna tid världsliga nöjen; gick flitigt i kyrkan och prydde sitt rum med bibelspråk. Oron för hennes själs frälsning upptog henne så starkt, att hon mången gång, under tårefloder, anförtrodde sin mor längtan efter att bli ett Guds barn, hvilket hon kände sig så långt ifrån att vara. Men någon mörk fanatism fick aldrig makt med hennes sinne.

Familjen vistades sommaren 1866 på landtegendomen Herrhamra i skärgården och hon deltog där gerna i den öfriga ungdomens lekar och upptåg, men var alldeles likgiltig för de unga herrarnes uppmärksamhet och drömde blott om sin Brand;

om honom diktade hon i sin stora roman, *Forsätra prästgård*, som upptog henne från 15—17 år, och i hvilken hon, enligt sina egna ord, skildrade »alla sin första ungdoms ideal och hjältar». Bredden och stoffet likna de engelska missromaner, där det kristliga och erotiska förekommer i så egendomlig blandning. Religionssamtal, bibelspråk, prästerliga förrättningar och prästmän hopas i Forsätra prästgård, men omvändelsenitet har dock en viss måttfull friskhet och fördragsamhet. Hjälten (namne och urbild till Adrian i *Tvifvel*) kämpar emot den »jordiska lidelse» hans hustru inger honom, en lidelse han anser »ovärdig en kristen»; hans unga hustru lider af hans härigenom framkallade sträfhet och benägenhet att ömsom förbise och ömsom mästra henne. En mängd olika flicktyper framträda: den strängt principfasta, kristliga, pliktrogna söndagsskoleflickan, Adrians högra hand i socknens fattig- och sjukvård, men som innerst bär på en olycklig kärlek just till honom: den typ, som sedan blir *Arla*. Där finnes den studielystna, oppositionella, retsamma, munviga, som kall och okvinlig ansedda flickan, hvilken tviflar på nattvarden och på kärleken — hvilket anses mindre upprörande — som föraktar kvinligt behag och är stolt öfver sitt goda hufvud — denna typ, som, redan då noga studerad efter en nära flickvän, längre fram blir *Alie*. Där finnes den lidelsefulla skönheten, som

flyr med en »rik och förnäm italienare» (!) hvilken krossar hennes hjärta, hvarigenom bevisas faran af att »lyssna till den blinda lidelsen». Där finnes, i Adrians hustru, typen för den »sanna» älskande kvinnan i all sin offervillighet och all sin ömtålighet, som är lycklig endast om ömhet värmer henne, och förtviflad om den saknas. Där finnes den idealiska, rena madonnatypen, hvilken drömmer den nordiska flickans dröm om »en helig kärlek, oblandad af all passion, oberoende af yttre skönhet och obrottsligt trogen i alla skiften» — och där finnes den ytliga, världsliga, vackra flickan, för hvilken flirt först och ett godt parti sedan äro lifvets innehåll och mening. Utom prästerna råkar man emellertid också den, i svenska fruntimmersromaner oumbärlige, oemotståndlige, blaserade och bereste, godsägaren-baronen, hvars väg genom Europa markerats af krossade kvinnohjärtan, men som själf faller ned i tillbedjan inför den svenska, rena kvinnan. Och hon — o, svaga kvinnohjärta, tänker författarinnan — tvekar i valet mellan honom och kallelsen att bli hustru åt en lappsk missionspräst, hvilken senare dock något förlorat författarinnans sympati genom att blanda »ej så litet sinlighet i sin kärlek» till madonnan.

Romanen utmärker sig för de solklara begrepp och de bärgfasta grundsatser — med afseende å religionen, dygden, passionen samt en del andra

lifsfrågor — hvilka så förmånligt skilja tänkande unga kvinnor om 15—17 år från den öfriga, frågande och stridande, mänskligheten. Men romanen har också mer ovanliga sidor: den företer flera drag af en förvånande fin psykologi, särskildt i skildringen af det unga prästfolkets äktenskap samt de nämda Arla och Alietyperna; där finnes, jämte longörerna, en ofta mycket ledig samtalston, många karaktäristiska drag af landtligt hemlif och, framför allt, en viss bred, rättvis, objektiv syn äfven på de författarinnan osympatiska personligheterna, en rättvisa, som är ytterst sällsynt hos diktarinnor i konfirmationsåldern, men som för denna författarinna skulle bli så kännetecknande.

År 1870 skref A. Ch. Leffler en novell, där hjälten skulle bli präst. Men den vardande prästmannen blir gripen af tvifvel på vissa af kristendomens läror, emedan han — läst Boströms filosofi, och, när han nekar att prästvigas, bryter hans fästmö sin förlofning med »fritänkaren»! Den lilla novellen — ytterst karakteristisk för 1860-talets fritänkeri — är också betecknande för den småningom skeende omdaningen af A. Ch. Lefflers egen lifsåskådning.

Under sin religiösa period hade hon varit mera skild från bröderna och som dessa vanvördigt omdöpt hennes *Forsätra prästgård* till *Fårsätra*, gömdes den noga för deras vanligen så intresserade blic-

Anne Charlotte Leffler

från tjugo års åldern.

kar. De båda äldre bröderna öfvade annars, enligt A. Ch. Lefflers yttranden, det mäst bestämmande inflytandet på hennes litterära utveckling. Genom sin kritik och sina kraf bidrogo de allt framgent att rädda systern från den dilettantism, i hvilken det kvinliga författarskapet så ofta stannar. De visade henne huru ofantligt litet hon lärt i skolan och påyrkade ifrigt själfstudier; de afrådde henne att ge ut sina försök, innan dessa blefvo mera färdiga; själf tog hon också från början sitt författarskap på ett mycket allvarligare sätt än unga damer i »ton-åren» annars pläga. Både föräldrar och bröder uppmuntrade genom den lifligaste sympati hennes vittra håg, och som ett mycket ovanligt bevis på detta hemmets omhuldande af ett diktargry kan nämnas, att hennes far på egen bekostnad tryckte hennes första anonyma novellsamling *Händelsevis* (1869). De 500 exemplaren blefvo alla utsålda, och ej blott publiken utan äfven kritiken uppmuntrade till fortsättning. Mycket stolt blef hon att bland dessa, i hemligheten oinvigde, granskare finna sin förre lärare i kriaskrifning, Anders Flodman.

Fortsättningen dröjde emellertid några år. Ungefär vid samma tid som hennes fars lifslånga sjukdom började, bad en god och aktningsvärd man, son till gamla vänner af hennes mor, den då tjuguåriga Anne Charlotte bli sin hustru. Hennes mor,

liksom hon själf, kände att hennes öde skulle komma i goda händer och en lyckligare lott beredas henne än i det nu fördystrade hemmet. Förlofningstiden var dock ej utan oro. Särskildt erfor hon behofvet att betinga sig och erhöll löfte om frihet att ägna sig åt författarskapet, hvilket hon allt mer kände som sin kallelse. Hennes känsla af att fästmannen med ledsnad såg hennes håg för diktningen verkade emellertid så starkt på henne, att hon under den två-åriga förlofningstiden »höll tillbaka nästan hvarje yttring af skrifklåda», och däraf fick han hopp om dess fullkomliga botande. Bland A. Ch. Lefflers otryckta skizzer finnes emellertid från denna tid en mycket egendomlig, tecknad som den är af en tjuguettårig flickas penna. Den skildrar en ungkarls intryck af några gifta vänners olika äktenskapliga öden, och slutar på följande sätt:

» — — — Fäst ej vid ditt val vikt vid att din hustru är i stånd till häftiga och lidelsefulla känslor. Den lugna kärleken, som växer med åren, om den understödjes af aktning och tillit, må nu synas dig föga lockande, om du har ett ungdomligt sinne. Men lifvet har ej något fullkomligt att bjuda på och du må därför taga det bästa, som finnes att tillgå. Må vara att du ej tycker om att ibland behöfva skiljas från din hustru för att ej kärleken skall svalna; men lifvet är sådant, min vän, och i alla händelser tycker väl du som jag,

att det är bättre att köra så sakta och varligt i början än att strax gifva fordonet så stark fart, att det stjälper i första backe.»

Troligen var det med ungefär dessa tankar, som A. Ch. Leffler — i hopp att själf lyckliggöra, och omfattad af en stor hängifvenhet — ingick i sitt nya hem, då hon i november 1872 blef v. häradshöfdingen Gustaf Edgrens hustru.

2.

Dramatiskt författarskap. Estetiska åsikter.

I det egna hemmet mötte hon liknande erfarenheter med dem i föräldrahemmet, där hon varit den enda, ömt omhuldade och glädjebringande dottern och systern. I de nya förhållandena, som i de gamla, förblef diktningen hennes djupaste intresse, men hon hade, som ung fru likaväl som under flicktiden, svårt att skaffa sig ostörd ro till dess allvarliga idkande. I brefväxlingen med den då utrikes varande, äldste brodern får man lifliga intryck af hennes svårigheter. I ett bref (1874), där hon först skildrat huru hon hvarje förmiddag vill ägna någon stund åt sin mor, samt huru hon tillbringar hvarje eftermiddag tillsammans med sin man, och huru föga tid, som sedan återstår för hennes arbete, fortsätter hon, som ett självförsvar med anledning af broderns anklagelse att hon försummade sin egen utveckling:

»En annan sak, som äfven tar bort mycken tid, är den förskräckliga oseden Stockholms fruntimmer hafva att göra förmiddagsvisiter. Om jag någon gång skulle bli en känd författarinna och såsom sådan hafva rättighet att skilja mig från det allmänna bruket, skulle jag aldrig mottaga och aldrig själf göra en förmiddagsvisit, utan jag skulle i stället hafva mottagning en bestämd eftermiddag i veckan. Detta skulle förskaffa mig mycken ostörd arbetstid, som jag nu aldrig kan räkna på. Jag riktigt sörjer öfver snart sagdt hvarje dag som går, emedan jag så illa använder min tid. Då jag besinnar att jag nu ingenting skrifvit på snart 2 år, så tappar jag modet och tror att det aldrig blir något af mig. Ack, att människolifvet är så kort, isynnerhet är en konstnärs det, ty han kan ej producera något mer än högst under loppet af tjugo år.»

Brodern hade då han gaf råd i afseende å själfstudier också uppmanat henne att läsa naturvetenskap. Hon svarar härpå:

» — — — Att studera människorna direkt utan böcker, är och blir mer och mer för mig det intressantaste af alla studier, och då jag läser vill jag helst läsa om människor. För mer abstrakta studier har jag ingen fallenhet. Denna väsentliga skillnad mellan min begåfning och din får du lof att alltid komma ihåg, då du känner dig frestad

döma mig för ytlighet, emedan jag ej har lust att fördjupa mig i vetenskapliga arbeten, de må vara än så populära.»

En annan gång, då brodern sagt henne sakna sinne också för historiska studier, svarade hon (1875) att när hon påträffade enstaka karaktärsteckningar af historiska personligheter, intresserade de henne mer än någon roman, medan däremot skildringarne af krig, statskupper, fredsslut och regeringsformer inte kunde fängsla henne, ty det var det personliga, som framför allt intresserade henne, både i lifvet, i historien och i litteraturen. — — — »Det är fullkomligt sant att man genom att studera blott sin omgifning får en alltför *liten* bild af mänskligheten och att man behöfver vidga sin syn genom att se den litet mer i stort, och jag håller med dig om, att det skulle vara ytterst onaturligt och oförklarligt om jag verkligen vore blind för det ofantliga intresse, som historiens studium innebär. Nu invänder du kanske, att jag för några år sedan hade Macaulay till låns en hel vinter utan att läsa den. Härpå kan jag i första rummet svara, att jag då var ofantligt mycket mindre utvecklad än nu och ännu inte hade min lifsuppgift klar och medveten för mig. Det var vintern innan den vår jag blef förlofvad och under en sådan period genomströmmas en ung flickas sinne af så många obestämda tankar, aningar och drömmar, att det

är mindre underligt om hon saknar lust för andra studier än de som direkt och omedelbart nära fantasien, isynnerhet då hon är en så utpräglad fantasimänniska som jag. För det andra, och nu kommer jag till själfva hufvudskälet hvarför jag på det hela studerat så litet, var och är min tid så olycksaligt splittrad. Du kan invända att detta beror på mig själf och att jag, då jag ännu var flicka, kunnat indela min tid lika väl som en yngling alltid gör det. Men här är det traditionens underbara makt, som lagt hinder i vägen. En yngling tänker sig aldrig möjligheten af att han skulle kunna gå och göra ingenting, emedan han från barndomen får lära sig att han måste ägna sig åt något bestämdt kall i lifvet och att han måste använda sin ungdom för att bereda sig till detta kall. En flicka åter igen får aldrig höra talas om att hon har någon annan uppgift än att kläda sig väl och vara behaglig (samt möjligen sy och spela litet och »taga fram» i skafferiet) för att kunna få sig en man. Om hon också ej direkt får höra detta i hemmet och ej heller medvetet gör det till sitt lifs uppgift, så ligger det dock så att säga i luften, och hela det sätt på hvilket hennes lif inrättas från hennes sextonde år, bidrager att beröfva henne all lust för något egentligt arbete. Hennes lif blir ett slags mellantillstånd, ett slags väntningstillstånd utan mål, utan några bestämda, bjudande plikter.

Och hur kan man begära, att ett 16 års barn, utan andra kunskaper än de mest primitiva, skall äga nog självständighet, nog omdöme, nog karakter att inse det skefva i sin ställning och skapa sig en annan tillvaro? Nej, hon följer med strömmen, hon kläder sig, går ut och går, läser romaner, syr tapisseri, m. a. o. hon splittrar sin tid, hon uträttar ingenting, utan att därför någonsin sitta med händerna i kors, hinner ingenting, utan att någonsin ha något att göra. Och detta lättsinniga och oförsvarliga bortslösande af en dyrbar tid lämnar sedan för hela lifvet en fläck på kvinnans karakter. Hon har aldrig fått lära sig att en människa icke har rättighet att lefva utan att arbeta för ett bestämdt mål, att det ligger något förnedrande i sysslolösheten, hvilket däremot hvarje någorlunda aktningsvärd man är klart medveten om. Och denna fläck på hennes karakter får dock inte så mycket tillskrifvas henne själf som inte mera tidsandan. Men, Gud vare lof, en förbättring i detta fall har inträdt redan sedan jag slutade skolan, och jag hoppas tiden i detta fall går framåt i en god riktning. Om jag ägde en dotter att uppfostra skulle jag framför allt lägga vikt på att lära henne att hon ägde en bestämd individuell uppgift i lifvet och att hela hennes ungdom måste användas för att bereda sig till denna uppgift. Jag skulle icke tillåta att hennes lärotid slutade

förr än vid 20 år, och jag skulle se till att hon också grundligt *arbetade* under hela denna tid. Men jag fruktar att jag blifvit alltför mångordig i denna sak. Jag blir så upprörd, då jag tänker på huru min egen och mina jämnårigas ungdomstid förflutit, att jag aldrig nog kan tala i detta ämne. Jag var nyligen på ett möte, där kvinnobildningen diskuterades både af herrar och damer — de senare, som talade, voro bland andra friherrinnan A., fru S., fröken H. och fru L. Jag brann af begär att taga till ordet för att yttra en mängd tankar och åsikter, hvarom de andra ej tycktes hafva begrepp, men jag var alltför blyg att uppträda så offentligt, och jag gick därför aldrig dit mera, emedan jag fann det omöjligt att tiga och omöjligt att tala. Kommer frågan att skriftligen diskuteras ämnar jag dock icke underlåta att taga till orda.»

Man ser i det anförda ett af naturen vekt skaplynnes kamp för att nå fram till personlighet under förhållanden, hvilkas tryck skulle varit ringa eller intet för en mera intensiv och stark karaktär. I själfva verket voro hennes svårigheter mycket små, men alla kraftprof måste ju mätas relativt och för henne var det ett kraftprof, att, trots de nyss skildrade omständigheterna, skaffa tid för sitt egentliga intresse. I de ofvan anförda självbiografiska anteckningarne berättar hon, att några månader efter hennes giftermål bröt författarelustan fram

så oemotståndligt, att hon på fjorton dagar skref *Skådespelerskan* (1873). Det är mycket egendomligt att det blef för teatern, A. Ch. Leffler skref sitt första, mer bemärkta arbete. Hon hade af religiösa skäl länge undvikit teatern. »Först som fästmö», säger hon, »hade jag kommit några få gånger på teatern; jag hade sett Hamlet och blifvit djupt gripen, ett par moderna komedier och känt mig upprörd i hela min rigorösa, ännu halft pietistiska, sedlighetskänsla af den lättsinniga och ytliga tonen häri. (Dessa första teaterintryck återfinnas hos Arla i *En bal i societeten).* Och detta var hela min teatererfarenhet. Det var således onekligen ett mer än djärft företag att skicka en pjes, skrifven på 14 dagar och läst endast af en yngre flickvän, till dramatiska teatern.» Hon skildrar den hänryckta häpnad med hvilken hon mottog underrättelsen om antagandet af pjesen, tjusningen af de hemlighetsfulla underhandlingarne med teatern, af att själf i sällskapslifvet få svara på frågor hvad hon tyckte om pjesen och om hon icke hört hvem som skrifvit den o. s. v. Hon fortsätter:

»Den känslan att sitta midt på parkett och höra publiken ropa på författaren, och en skådespelare komma in och upplysa, att teaterdirektionen själf icke visste hvem författaren var — och vara lugn i medvetandet att icke en enda nyfiken blick

riktades mot en själf, att man var där blott en åskådare bland de andra — det är en glädje, som man sedan aldrig får smaka mer; icke heller får man mer höra de fullkomligt oförfalskade omdömena om sitt arbete, sedan man nödgats ställa fram sin person som representant för sin diktning.»

Om denna första, hemliga, berusande diktarlycka skref hon på sommaren 1873 under en norrlandsresa en prosadikt. Hon kallade den Fantasi vid Sollefteåfallet. Den berättade i sagoform om en ung fura på Multråberget, som växte snabbare än alla sina systrar för att snart bli huggen och få ila till fallet, som tagit hela hennes hjärta. För detta lycksaliga, efterlängtade ögonblick, då hon skulle slutas i forsens stora, eldiga famntag, offrade hon allt. Sagan slutar sålunda:

»Ett långt lif af lidande och långsamt bortdöende väntade den arma furan på andra sidan forsen; hon fick aldrig mer se den gröna skogen, aldrig mer höra foglarnes sång, aldrig, aldrig höra forsens brus eller se dess skummande böljor! Men, hvad mer! Hon hade ju haft sin sällhets stund och den fyllde hela hennes återstående lif. Låtom oss ej beklaga den unga furan! *Den* är ej olycklig, som äger *ett* riktigt lyckligt minne.»

Hvad som, vid nedskrifvandet af detta lyriska utbrott, låg öfverst i den unga författarinnans håg är lätt att ana. Hon hade själf genom kärleken till

diktarkallet ryckts in i en hvirfvel, som skulle beröfva henne vanliga kvinnors enkla lycka, som skulle hafva mycket lidande i följe, men som också redan skänkt henne mycken glädje, och sitt undantagsöde ville hon ej byta mot hvardagsidyller. Men djupare än denna omedelbara känsla, låg helt visst en drömmande längtan efter den större lidelse, hvilken, sedan den en gång gripit in i en kvinnas öde, aldrig låter henne återvinna den frid, hon ägde innan hon lät locka sig af det hemlighetsfulla, brusande djupet — denna lidelse, som hon låtit *Skådespelerskan* så lätt offra för sin kallelse, emedan diktarinnan själf ännu intet visste om lidelsen, annat än för en *kallelse.*

Många minnas kanske ännu de lifliga dispyter och ifriga gissningar, dem *Skådespelerskan* under vintern 1873 gaf anledning till. Framgången var lika afgjord som meningarne voro delade, såväl om styckets konflikt som om den förmodade författaren. Man gissade på några framstående manliga och några redan kända kvinliga författare, men ingen gissning närmade sig ens det rätta hållet. Några år senare kommo *Pastorsadjunkten* och *Under toffeln* (1876), men vunno ej samma framgång. *Under toffeln* behandlar det både förut och senare ofta brukade ämnet om utanförståendes inblandning i ett äktenskapligt samlif. Men *Pastorsadjunkten* hvilar på samma grundmotiv som *Skådespelerskan* och

Elfvan (1880). I alla uppstår konflikten genom en begåfvad personlighets sträfvan att lösgöra sig ur för personlighetens utveckling hämmande förhållanden. Hos *Skådespelerskan* segrar konstnärskallelsen öfver kärleken; *Pastorsadjunkten* underordnar för vetenskapens kraf kärlekens; *Elfvan* håller också på att kämpa sig ur såväl de yttre förhållandenas tryck som det inre tvång, hvilket blir kännbart genom hennes tillgifvenhet för den man, hvars oförstående kärlek hämmar hennes personliga utveckling. Men här höres redan det stora, okända djupet brusa på afstånd: möjligheten af att kärleken, som *Elfvan* hittills icke känt, skulle kunna föranleda en tragisk upplösning, har föresväfvat diktarinnan — ja, den ursprungliga planen var t. o. m. att låta upplösningen just bli denna, att *Elfvan* följde kärlekens dragning och att detta föranledde en definitiv brytning. En sådan upplösning stred dock alldeles för mycket mot författarinnans dåvarande personliga utveckling. Stycket slutar i stället med resignation å *Elfvans* sida. Men hvart författarinnan ansåg resignationen leda, det hade hon redan antydt, när hon i *Pastorsadjunktens* mor skildrade en rikt begåfvad, men genom förhållandenas tryck tillintetgjord, kvinlig personlighet.

I dramatiskt afseende hafva både *Skådespelerskan* och *Elfvan* åtskilliga fel, men, isynnerhet *Elfvan*,

mycket mer betydande förtjänster; både dialogen och handlingen hafva en enkelhet, koncentration och naturlighet, som man då ännu var ovan vid från scenen. Men bådas framgång berodde framför allt på att personligt lif där fått uttryck, att det var något äkta i dessa båda skådespel; att de ansatser till personlighetens frigörelse, till en från konventionalismen obunden lifsförelse, hvilka ge dessa kvinnogestalter blodets pulserande värme, voro omedelbara uttryck af diktarinnans egen erfarenhet.

Det var dock knappt någon, ens inom den ytterst trånga krets där hennes författarskap var kändt, som visste att hon med dessa dikter kastat de första blickarne in i sin egen själ, att hon halfmedvetet börjat ana sin egen personlighets kraf. Antagandet att A. Ch. Lefflers utveckling blef starkt påverkad af *Dukkehjemmet* är ett ofta hördt misstag. Alla hennes nämda dramer voro skrifna före *Dukkehjemmet* (ehuru Elfvan uppfördes senare) och den likhet man funnit beror helt enkelt på den inre likheten i A. Ch. Lefflers egna utvecklingskamp med den, Ibsen låter en del af sina kvinnotyper genomgå. Ibsen blef för henne, som för många andra kvinnor, icke väckelsen men stödet under deras sträfvan efter personlighet.

Så långt ifrån att *Dukkehjemmet* medförde någon plötslig revolution i A. Ch. Lefflers syn på männen eller äktenskapet, talade hon tvärtom med

mycken undran, ja nästan ogillande om Noras handlingssätt. »Hade hon måhända icke kunnat bättre finna sig själf genom att stanna, än genom att gå sina färde?» A. Ch. Leffler framkastade, utan att besvara, denna fråga i det sällskap, där jag (nyåret 1880) såg henne första gången. Hon var redan då, i sin umgängeskrets, känd som författarinna och man lyssnade därför ifrigt efter hennes omdöme om det då oupphörligt diskuterade *Dukkehjemmet.* Många förvånades den aftonen öfver det tveksamma i hennes yttranden, särskildt emedan detta tveksamma starkt kontrasterade mot hennes väsen i öfrigt. Somliga funno henne redan nu öfverlägsen eller åtminstone alltför säker, alltför oåtkomlig och kylig. Man skulle lära känna henne nära för att se, att säkerheten endast var den frimodighet, hvilken de kvinnor erhålla, som oafbrutet sola sig i ömhet, samt att hon, likt många af naturen blyga och veka människor, kommit att antaga ett reserveradt, stelt sätt som »skyddande förklädnad». Dessutom var hon icke, ens mot sina närmaste, expansiv i sitt väsen. Hennes hjärtlighet var verksam, icke smeksam, och detta tages ju så ofta hos kvinnor som bevis på köld.

Att hennes uttalanden vid denna tid förefölle så att säga trefvande, stod i närmaste samband med hennes inre lif. Under åren omkring åttiotalets början genomgick hon nämligen i många afseenden

ett sökandets skede. Från denna tid finnas flera intressanta bref, som dels belysa hennes inre utveckling, dels hennes åsikter om diktningen och hennes egen uppgift inom denna. Sålunda skref hon efter den första, stora framgången (genom *Skådespelerskan*):

»Det är sant att jag tror mig äga en sann poetisk begåfning, och att jag tror mig kunna gagna den fosterländska dramatiska konsten; men trodde jag inte det, hvarför skulle jag väl då skrifva? Är icke denna självtillit lifsvilkoret för en konstnär? Men hvad jag däremot icke tror, det är att denna speciella begåfning på något sätt höjer mig öfver andra människor! Jag anser mig visst inte vara *i allmänhet* öfverlägsen andra, jag anser mig inte i allmänhet ha något s. k. briljant hufvud, utan är i detta fall begåfvad ungefär som folket är mest. Min poetiska begåfning är något så speciellt, så utom mig stående, att om jag hade än så höga tankar därom, så kunde jag det oaktadt icke kallas egenkär. Jag betraktar det ungefär så, som om jag af en rik mecenat emottagit en stor penningsumma till utdelning; inte skulle jag då anse mig vara någon stor välgörare, då jag utdelade den enligt gifvarens föreskrift? En konstnärs begåfning är endast en sådan rikedom, som han ej själf skaffat sig och ej äger rätt att själf behålla. Men liksom det skulle vara mycket angenämt att

erhålla i uppdrag att utdela gåfvor åt nödlidande, och liksom välsignelsen och tacksägelsen därför skulle uttalas till utdelaren, under det att den rätte, men osynlige gifvaren föga blefve ihågkommen, så är det också en stor lycka att hafva erhållit en konstnärlig begåfning, men om också de, som få njuta af denna begåfnings frukter, ofta prisa konstnären som om allt vore hans förtjänst, så får han dock icke själf göra sig skyldig till samma villfarelse, utan alltid komma ihåg att han blott på uppdrag af en annan utdelar sina gåfvor. Detta är nu ej af mig blott ett yttre, utspekuleradt resonnemang, utan det har så inträngt i min innersta öfvertygelse, att jag tror mig för alltid bevarad för allt som skulle kunna kallas författarhögmod.»

Hon förklarar sig vid denna tidpunkt »ingen kallelse ha att skrifva romaner» och fortsätter:

»Jag har en så starkt utpräglad, tendentiös riktning, att jag ej med riktigt intresse kan omfatta ett arbete, där det ej gäller att få fram någon särskild idé, som är af någon större betydelse för vår tid och för vårt land. Det är dramats uppgift, mer än någon annan konstforms, att vara modernt, d. v. s. att behandla samtidens brännande frågor.»

Några år senare genomlefver hon en modlöshetens period. Den första stora framgången —

Skådespelerskans — hade icke följts af flera och hon skrifver (1877):

»Att lyckas en gång och sedan aldrig mer, det är dock sorgligt. Jag har många planer till stora arbeten, men får aldrig utföra dem af brist på tid. Det är just detta att min tid är så splittrad, som utgör mitt ständiga bekymmer och som kommer att hindra min utveckling. Jag kan ej påräkna att vara fullkomligt ostörd en enda timme af dagen. Hela förmiddagarna springer här folk af alla slag och alla dessa små bestyr, som man ej kan undandraga sig, då man har ett hus att sköta, plåga mig otroligt just därför att de taga så ofantligt mycket mer tid än resultatet är värdt. Jag skulle långt hellre *arbeta* på något aldrig så intresselöst arbete vissa timmar af dagen om jag sedan finge vara ostörd de öfriga timmarne, än att på detta sätt splittra bort hela min tid utan att jag egentligen tycker mig uträtta något nyttigt därmed. Jag börjar tro att det är ett stort misstag af naturen, att jag blifvit kvinna, ty den art verksamhet, som egentligen tillhör kvinnan, passar icke alls för mitt lynne. O, om jag i stället finge som en man ägna hela mitt lif åt något intellektuelt arbete, finge studera och utveckla mig, finge arbeta, och på det sättet ständigt stärka mina själskrafter och ständigt gå framåt i stället för att bortslösa alla mina själsgåfvor på små, husliga omsorger, som

jag i alla fall gör ifrån mig illa, och på sociala och konventionella förpliktelser såsom ett innehållslöst och själsmördande sällskapslif, hvarmed jag hvarken gör mig själf eller andra någon nytta. Jag för, kort sagdt, ett onyttigt och overksamt lif, och jag blir riktigt hjärtängslig då jag tänker härpå, ty jag har dock blifvit tillräckligt väl utrustad af naturen för att kunna verka och lämna några spår på min väg. Jag vet du svarar mig, att alltsammans bara är mitt eget fel och att ingenting egentligen hindrar mig att studera och utveckla mig om jag vill. Men det är sannerligen icke så lätt att arbeta utan den minsta ledning, utan tillfälle att ens någonsin tala med personer med liknande intressen . . . Kort sagdt, det är icke troligt att det någonsin blir något af mig, ehuru jag är öfvertygad om att det finnes möjligheter i mitt eget inre, och ehuru det för en ytlig betraktare kan tyckas som om jag lefde under de mest gynnsamma, yttre förhållanden. Tanken härpå vill ibland göra mig helt förtviflad, men så söker jag trösta mig därmed, att det utvecklingsstadium, hvarunder vi lefva här på jorden, väl i alla fall endast är ett barndomstillstånd, och att de anlag, som ej nå sin utveckling här, i alla fall ej behöfva gå helt och hållet förlorade . . .»

1878 skrifver hon: »Det är ej lätt att alltid 'bära idéens fana högt' som den gamle studenten

hos Ibsen så riktigt anmärker. Denna materiella och småsinnade värld, hvaraf man i alla fall på alla sidor är omgifven, vill ständigt draga en ned till sin nivå, och det finnes stunder då det åtminstone erfordras en starkare själ än min för att ej frestas tro att alla de idealer, som bo inom oss, äro idel gyckelbilder, fostrade af en sjuklig fantasi och som måste vika för verklighetens, det är prosans, småsinnets, egennyttans, afundsjukans, lumpenhetens klara dagsljus.»

I samma bref talar hon om den »nyktra realism» hon dels kämpat sig till, dels naturligt utvecklat sig till och som hon dock icke känner vara det för sig helt naturliga. Hon uttrycker längtan att få »svärma och vara en smula vriden ett par korta sommarmånader, ty jag är så oändligen nykter hela långa vintern, att min fantasi håller på att dö hungersdöden och mina idealer vända mig ryggen». Och detta behof ville hon tillfredsställa genom någon tids vistelse vid en norsk folkhögskola, där hon trodde sig kunna påräkna »själsuppfriskande umgänge med begåfvade personer, som lefva helt och hållet för ett ideelt intresse». Hon svarar på invändningen, att hon på detta sätt skulle röja sin anonymitet som författarinna, att hon alls inte bryr sig om sin anonymitet; hon bryr sig endast om att få sympati, och med afseende å andra konventionella betänkligheter utbrister hon:

»Är man skyldig underkasta sig äfven de trängsta konventionella lagar, då man i alla fall genom hela sitt lifs verksamhet bildar en protest mot de lagar, som vanligtvis binda och begränsa en kvinnas lif? Att dö för fosterlandet är sublimt, men att falla i en duell för det falska begreppet ära är löjligt. Eller, med andra ord, att offra ett ideelt intresse för t. ex. en personligt plikt kan vara vackert, men att göra det för en konventionell lag är ynkligt.» Hon fortsatte att tala om sitt behof af tankeutbyte med sympatiska människor, ty gent emot andra säger hon sig vara ytterst förbehållsam om det, som är »kärnan och drifkraften» i hennes lif, hennes författarverksamhet. »Det är möjligt», säger hon, »att jag aldrig blir konstnärinna, men då blir jag heller aldrig en normal kvinna, kan således under inga förhållanden dömas efter eller böja mig under kvinlighetens vanliga lagar. Jag är en rebell mot mitt kön och är otvifvelaktigt egentligen skapad till man, med en mans intressen och anlag och intet af en kvinnas förmåga af hängifvenhet och glömska af sig själf för andra. Jag är tvärtom helt och hållet upptagen af mig själf och mina egna önskningar, intressen och behof. Hade jag blifvit man eller vore jag född 20 år senare, så skulle jag ägnat mig åt studier, hvilket förefaller mig som den mest afundsvärda lycka. Det finnes ej en enda af en kvinnas vanliga syssel-

sättningar, som ej är mig af naturen motbjudande och blir det mer, ju mer jag utvecklar mig. En lycka för mig är att jag döljer denna djupt okvinliga själ under en fullkomligt kvinlig mask; vore mitt uppträdande lika emanciperadt som min inre människa, så vore jag förlorad. Men nu får jag allmänt det vitsordet att vara ovanligt kvinlig och blygsam, och man förklarar sig aldrig ha sett en författarinna så litet emanciperad.»

Hennes djupa känsla för sin uppgift som dramatisk författarinna får ett synnerligen kraftigt uttryck i ett bref från en tid af oro öfver huruvida *Elfvan* skulle komma att uppföras eller icke. Hon skrifver (1879):

»Jag kan icke dölja för mig, hur mycket jag än försöker att resonnera sansadt, att det här gäller helt enkelt lif eller död för mig, i andlig bemärkelse naturligtvis. Ty har jag ingen framtid som dramatisk författare, så har jag ingen framtid alls, mitt lif kommer att förflyta gagnlöst utan att lämna några spår efter sig, och att detta är ett bittert öde, bra svårt att bära för den, som känner sig fått gåfvor att verka med, det inser du utan tvifvel.»

Men så varm är hennes kärlek till det dramatiska författarskapet och hennes tro på sin begåfning för detsamma, att hon, trots oro och ovisshet om *Elfvans* öde, i ett omedelbart därpå följande

bref för brodern utvecklar planen till ett — stort sorgespel, med motiv ur den ryska nihilismen. Oaktadt åtskilliga vänners råd att öfverge teaterbanan, säger hon sig af motgången endast blifva inspirerad till ett nytt försök. Och nu, när hon nyligen sett Ristori, har hennes länge hysta önskan att skrifva i den stora stilen, »med stora karaktärer, stora händelser och spännande intriger», vaknat. Hon säger sig af Ristoris utförande af *Lady Macbeth* hafva fått den klara insikten, »att en stor skådespelares tolkning af en verklig skalds verk bildar ett större och mer mäktigt gripande konstverk än någon annan af de sköna konsterna kan åstadkomma, ja, större och mera oförgätligt än Venus Milo eller Rafaels Madonna».

Hon lefde nu i inspirationens feber, tyckte sig känna att hon var ämnad till en stor dramatisk diktare och ville ej öfverge sin egentliga kallelse, tvärtom, ehuru hon nu rönte motgång, kände hon sig »ha kraft att besegra en verld!» Och hon fortfor att utveckla planen till sitt drama, i hvilket hon ämnade skildra den samtidsrörelse, som djupast gripit henne.

Hjälten var »en ung vetenskapsman, studerande vid ett universitet, ideelt anlagd och svärmande för Rysslands befrielse genom en fri författning. Han börjar med att tro och hoppas på möjligheten af en sådan reform men drages så småningom in

i de nihilistiska sträfvandena, finner öfverallt omkring sig den fullständigaste brist på tro; sviker småningom sina idealer, blir en fanatisk nihilist, som blott vill omstörta det bestående utan hopp om något kommande, drifves till politiskt mord och dör på schavotten med den bittra känslan att hela hans sträfvan varit förgäfves och att hans död är lika gagnlös för hans land som hans lif varit».

Hon öfvergaf emellertid tanken på detta drama, emedan hon, genom sin obekantskap med ryska lifvet, kände sig sakna möjligheten att förläna det verklighetsskildringens innehållsrikedom.

I Januari 1880 skrifver hon:

»*Dukkehjemmet* har naturligtvis gifvit anledning till mycket ifriga meningsutbyten. Att det är ett mästerverk äro nog alla eniga om, men man anser tendensen vådlig och samhällsupplösande. Den tanken, att det är genom att gå bort från sina plikter, som man säkrast finner sig själf, är väl också betänklig nog, liksom att det torde vara bäst att ej gå och vänta på »det vidunderliga», ty då blir man i de flesta fall lika bittert sviken som Nora. Detta är de anmärkningar, man i allmänhet framställer, hvarpå jag dock för min del svarar: Ibsen har icke velat säga att så bör en kvinna handla i dylikt läge, utan han har endast

velat visa till hvilka ohjälpliga och — låt vara samhällsupplösande — missförhållanden ett sådant äktenskap, som det skildrade, leder. *Röda Rummet,* det mycket omtvistade, har jag nu läst, oaktadt man sagt mig att det ej är en bok för fruntimmer. Men jag får bekänna att jag är så litet kvinlig, att den ej alls chokerat mig. Långt värre saker har jag väl mången gång läst med kallt blod. Jag läste den med verklig njutning, ty det gladde mig hjärtligt, att en sådan verklig, ursprunglig talang ändtligen kunnat uppstå hos oss. Att författaren skulle kunna blifva något för vår dramatiska konst, ser jag dock ingen anledning att antaga, ty kompositionen tyckes just vara hans svaga sida. Att många af skildringarne äro sanna, därom finnes intet tvifvel. Mycket är dock högst öfverdrifvet, såsom redaktören, som ej vet Tegnérs rätta namn m. m. I det hela är Strindberg något väl öfverdrifven för att vara riktig »verklighetsdiktare» och icke skulle det heller skada om hans språk vore mindre rått här och där. Har du läst professor C:s kritik i Aftonbladet? Den är riktigt löjlig; han liknar detta slags författarskap vid gatpojkars okynne att ställa sig i en rännsten och stänka smuts på de förbigående, säger att boken står på gränsen af den slags usla litteratur i hvilken polismakten bör ingripa m. m. Emellertid är nu tredje upplagan under pressen.»

Detta bref, intressant som tidsbild från genombrottet af de nya strömningar, hvilka *Dukkehjemmet* och *Röda Rummet* i hvar sin riktning inledde, är dubbelt intressant som vittnesbörd om hur lugnt och lidelsefritt Anne Charlotte Leffler upptog båda dessa märkliga företeelser, om huru litet de revolutionerade hennes inre verld. Hennes utveckling gick sin egen lugna gång. Men blott ett par år senare skulle hon nämnas sida om sida med Strindberg, som vår vittra vårbrytnings första tecken och, näst Strindberg, dess främsta diktarpersonlighet. A. Ch. Lefflers egen författarindividualitet skymtar mycket tydligt fram genom de omdömen, hon fäller i det nyss anförda brefvet; det tecknar hennes för öfverdrifter obenägna temperament, som dock på samma gång har originalitet nog för att sympatiskt beröras af ursprungligheten i den nya, rundt omkring henne förkättrade boken, *Röda Rummet*.

I sammanhang med sin plan att ge ut ett häfte redan färdiga noveller skrifver hon (1880):

»Roligast och fördelaktigast vore utan tvifvel fullständig anonymitet. Jag tycker nästan, att en författare aldrig borde skrifva under sitt eget namn. Det är icke herr eller fru den och den, hvars privata meningar och idéer ha något intresse för allmänheten, utan det är den eller den författarindividualiteten. En begåfvad författare har rät-

tighet att säga människorna sanningar om dem själfva som t. ex. fru Edgren ingalunda har någon rätt att säga dem. Jag menar: man är icke såsom författare samma person som såsom enskild människa och ens vanliga borgerliga namn, som man går och skyltar med i hvardagslifvet, har egentligen ingenting med ens författarskap att göra. Detta är en tanke, som först nyligen fallit mig in. Har jag kanske orätt? Alla stora författare (med undantag af tre à fyra kvinliga) ha dock, så vidt jag vet, alltid begagnat sina egna namn.»

Med anledning af kritikens omdöme att *Elfvan* saknade handling, säger hon sig gärna önska veta hvad man menar med handling i ett nutida, realistiskt drama, och fortsätter:

»Jag tror för min del att de gamla konventionella fordringarne med afseende på dramats teknik ej längre passa för vår tid. Dramat får icke nu såsom förr, vara en konstigt sammansatt byggnad, där författaren sammanför en mängd händelser, invecklar dem så mycket som möjligt för att sedan lösa dem i slutscenerna. Det måste följa lifvet på närmare håll för att kunna tillfredsställa vår tids sanningskraf; författaren med sina många marionett-trådar får ej längre synas, utan det hela måste utveckla sig enkelt och naturligt utan knalleffekter utan afgörande, stora, yttre handlingar. Så vidt jag förstår är den enda, som står kvar

af de gamla fordringarne på ett drama, att det måste innehålla en karaktärsutveckling. Hufvudpersonen först och främst, men äfven alla de andra handlande, måste utgå ur hvarje scen såsom i viss mån en annan än då han inträdde däri. Och i *Elfvan* är detta alldeles afgjordt förhållandet. Det är visst sant att det är genom *tal*, som den sista utvecklingen åvägabringas, men är icke detta just hvad som oftast sker i lifvet? Man har gått och burit på en misstämning mot hvarandra, man har känt det falska och ohållbara i sin inbördes ställning, slutligen har något inträffat, som gör det omöjligt att fortsätta som förut (här *Elfvans* scen med borgmästaren i andra akten) det kommer till en förklaring, hvar och en får tala ut, hvad han länge haft på hjärtat, man lär att förstå hvarandra bättre, att se sina egna misstag och man framgår ur denna scen som en annan människa, än man förut var. Om man i stället skulle sökt åvägabringa denna utveckling genom *handling* skulle man blifvit tvingad att gå till väga vida mindre naturligt. Hvad är det väl t. ex. för »handling» i *Et Dukkehjem*. Ja, att Nora går sin väg, det är visserligen en handling, men allt det föregående är endast en själsutveckling åvägabragt genom *tal*. Krogstad öppnar hennes ögon för det origtiga i den handling hon gjort före pjesens början, *genom tal*, och häraf följer sedan allt det

öfriga. Helmer afslöjar sin verkliga karaktär för henne icke genom någon handling utan *genom tal* och hon själf öppnar slutligen hans ögon också genom tal, ty den handlingen, att hon gick sin väg från hus och hem, var i sig själf allt för oklar för att man skulle förstått den, om hon ej genom tal hade förklarat sin själsutveckling. Ett annat af nyare tidens bästa dramatiska arbeten faller mig just nu i minnet, Björnsons *De Nygifte.* Hvad är det, som här framkallar upplösningen? Det är *tal.* Mathilde öppnar Axels och Lauras ögon genom att läsa för dem ur en bok (det är väl icke mer handling än att tala) och försoningen åvägabringas slutligen genom att Axel talar om sin känsla under det förflutna året och härigenom lär Laura att förstå honom bättre. Jag är säker på, att om något af dessa båda arbeten, hvilka höra till dem, som gjort största lycka på scenen under nyare tider, i manuskript inlemnats af en okänd författare till en estetiker ex professo så hade äfven de fått sin dom för brist på handling. Det är ju möjligt att jag har orätt, men i sådant fall förstår jag icke, hvad dramatisk handling vill säga, och skulle bra gärna vilja bli upplyst. Syftar ordet på någon rent kroppslig åtgärd? Måste man resa eller komma, taga gift, skrifva bref, lyssna vid dörrar, skrifva falska namnteckningar, gå på hemliga möten, intrigera för att kunna kallas handla?

I sådant fall kan jag aldrig skrifva något drama. Ty min enda önskan och lust är att skildra lifvet och människorna, sådana jag med egna ögon sett dem eller, på grund af hvad jag sett, divinerat dem, utan alla konstlade intriger, utan all konstruerad handling, och blir jag öfvertygad om att dramat icke är en konstform, som medgifver detta, så skall jag utan tvekan öfvergifva det och öfvergå till novellen, där man ej behöfver bindas af några konventionella formregler utan kan följa lifvet så troget man vill.»

3.

Personlig frigörelse. Litterär missriktning.

Denna förtroliga brefväxling bekräftar ett A. Ch. Lefflers eget yttrande, att i hennes utvecklingshistoria inga stora kriser funnits. Hon sade en gång att hennes religiösa lifsåskådning var produkt af en mycket långsam omdaning; långsamma voro äfven de förändringar hennes känslor i andra fall undergingo. I nyss anförda bref finnas det oaktadt flera drag af mycket intresse, emedan de känneteckna såväl den utveckling, A. Ch. Leffler hade gemensam med sin generations intellektuelt begåfvade kvinnor, som den för henne själf egendomliga. De flesta äldre eller medelålders kvinnor, hvilka i vår tid ägnat sig åt andligt arbete, hafva sålunda genomgått en period, under hvilken de, i förtviflan öfver alla hinder som familjelifvet och konventionella åsikter om kvinnans uppgift lagt i deras väg, liksom A. Ch. Leffler klagat öfver att

det var »ett stort misstag af naturen» att de blifvit kvinnor, då de egentligen »vore skapade till män». De flesta hafva som hon, under det deras individualitet kämpat för sin frihet och utveckling, tagit denna kamp som bevis på att de hade »intet af en kvinnas förmåga af hängifvenhet och glömska af sig själf». Från A. Ch. Leffler är denna själfanklagelse rörande naiv, under samma tid som hon ej nekar sin mor glädjen af ett dagligt besök, icke sin man glädjen af en ostörd samvaro om eftermiddagarne, som hennes väninnors intressen alltid hos henne funno ett öppet öra och hennes bekantas angelägenheter en städse villig tjänsteifver. Den »kvinliga mask», hon tror dölja en manlig själ, är modellerad på hennes eget verkliga anlete och några år senare log hon åt denna, af den konventionella uppfattningen om kvinligheten framkallade, tro på sin egen okvinlighet. Hon hade — liksom de flesta rika människor — länge ingen aning om sin naturs verkliga tillgångar och hemlighetsfulla djup. Men rätt snart fick hon dock klart för sig, att det fanns viktigare bestämningar för kvinligheten än lusten att sy, sylta och sällskapa; att den intellektuella begåfningen kan ge uttryck åt kvinlighetens väsen lika väl som åt manlighetens och att det är en lika berättigad själfviskhet hos kvinnan som hos mannen att skaffa sig ostörd ro för sin andliga utveckling och sitt andliga

arbete. Samtidigt med denna långsamma, inre emancipation med afseende å uppfattningen af kvinligheten, förändrades också hennes älskvärda, men ytterst naiva syn på diktarbegåfningen som skild från diktarens personlighet — den uppfattning, hvilken t. ex. visar sig i det bref, där hon liknar den konstnärliga produktionen vid välgörenhet med en annans medel, eller det där hon motiverar anonymiteten med att man som författare icke är samma person, som man är som enskild människa.

Men hennes ofvan anförda bref visa äfven att A. Ch. Lefflers historia ej blott var lik de flesta begåfvade nutidskvinnors, utan att den äfven var typisk för de flesta öfverklasskvinnors. Först »familjeflickans» drömmar om äktenskapet som lifsmålet och hennes tomhetskänslor under väntan på detta; sedan den gifta kvinnans ej ovanliga upptäckt, att hon dock ej nått lifvets verklighet, och hennes grämelse öfver att icke ens kunna få del i denna verklighet genom ett ordnadt, allvarligt arbete.

Småningom genomförde A. Ch. Leffler dock sin emancipation från öfverklasskvinnans så ofta splittrade lif. I sin egenskap af husmor var och förblef hon plikttrogen och omtänksam, men när hennes författarskap blef en betydande inkomstpost i budgeten, ansåg hon sig böra vara befriad från att allt

för ofta lyda sin myndiga tjenarinnas kallelser från skrifbordet till köksbordet.

Allt bättre lärde hon sig också indela sin tid så, att hvarken hemmet eller arbetet blef lidande därpå, och hon fick därigenom också ro till mera grundliga själfstudier i språk, historia och i synnerhet litteratur. När hon blef en »känd författarinna», förverkligade hon äfven sin dröm att slippa dagliga visiter, genom att hafva en bestämd mottagningstid. Hennes mans samhällsställning — han blef senare sekreterare i öfverståthållarembetet — öppnade några nya kretsar för hennes iakttagelse; sålunda fick hon t. ex. på ett par baler i öfverståthållarehuset de intryck af »societeten», hvilka sedan blefvo till bilder *Ur lifvet.* Men på samma gång vardt hon allt mera på sin vakt att ej gripas af den sällskapssjuka, som i Stockholm är det andliga arbetets röta. Hon vann småningom den förmåga af arbetskoncentration — fast utan våre sig egoism eller pedanteri — hvilken ger en konstnärlig begåfning dess etiska allvar, och yttrade, när någon talade om mogenheten i hennes arbeten jämförda med några andra hennes samtidas: »Besinna mina lyckliga arbetsvilkor! Ingen ekonomisk nödvändighet tvingar mig att producera hastverk, som unga författare så ofta måste; och», tillade hon med ett djupt vemodigt tonfall, »inga små fötter springa ut och in i mitt arbetsrum, som i

så många andra författarinnors, och störa lugnet där. Skulle jag inte göra mitt bästa möjliga, vore jag ju rent af omoralisk!»

Saknaden af moderskapet gaf åt hennes önskan, att åtminstone dikteriskt göra en insats i mänsklighetens lif, en gripande intensitet. Vid en af brödernas giftermål skrifver hon i ett bref, där nämda saknad läses mellan hvarje rad:

»Den, som lämnar barn efter sig, dör aldrig, hans gåfvor, hans anlag, hans karaktersutveckling gå igen genom kommande sekler. Detta gäller nu visserligen om hvarje rikt andligt arbete, ja man kan säga att hvarje människa, som arbetat efter måttet af sina krafter, har gjort en insats i mänskligheten, som öfverlefver henne själf, men det gäller dock på ett alldeles särskildt innerligt och personligt sätt i fråga om ärftligheten.»

Hennes allt starkare konstnärliga utvecklingskraf medförde också en allt starkare längtan efter nya intryck, nya förhållanden. Hon utbrister (med hänsyftning på broderns matematiska studier):

»Människorna äro *mina* problem och jag har löst alla jag träffat. Under sådana förhållanden måste naturligtvis ingifvelsens källa snart sina. Jag borde ju icke klaga, ty jag är så lycklig som det är möjligt med den inskränkningen i ens frihet, som följer af att vara kvinna. Det enda jag kla-

gar öfver är att jag ej i stället blifvit född till en af 'skapelsens herrar'.»

Äfven i andra afseenden ge de anförda brefven inblickar i hennes författarskap. Ur dem framgå bland annat den, för en afgjord begåfning ofta kännetecknande, förmågan af själfbegränsning. Den yttrar sig t. ex. i hennes bestämda vägran att splittra sig genom naturvetenskapliga studier; å den andra visar sig den hos mångsidiga naturer så ytterst vanliga företeelsen, att de taga sina mer oväsentliga anlag för de väsentliga. A. Ch. Leffler gjorde detta misstag, när hon fasthöll det dramatiska författarskapet som sin egentliga kallelse. På samma gång hon visar sitt äkta diktargry i ifvern att studera människorna och lifvet, fäller hon det för en äkta dramatisk författare omöjliga omdömet, att det modärna skådespelets *mål* är att framför allt verka för tendenser och att göra detta genom tal, ej genom handling. Hon har visserligen insett, hvari det modärna dramat skiljer sig från det äldre, och hon sluter sig med sann konstnärlig instinkt till sträfvan för dramats pånyttfödelse genom förenkling och verklighetstrohet. Men hennes villfarelse är att det, för scenen afsedda, dramat ej längre har som sin väsentliga uppgift att framställa karaktärer, utan idéer: en förblandning af orsak och verkan, hvilken blef ödesdiger för hennes eget dramatiska författarskap. Ty visserligen

blifva idéer lefvande genom det modärna dramats yppersta verk, men medelbart, genom att inkarneras i personligheter — alldeles så, som idéer blifvit lefvande genom Sofokles eller Shakespeare. Och visserligen har hon rätt i att Ibsen t. ex. karaktäriserar genom tal, men detta är ett tal, hvilket, i hans bästa dramer, medför alldeles samma resultat som omedelbar handling: att ord för ord, snart sagdt, klargöra karaktärerna och deras inbördes förhållanden samt att scen från scen föra dessa karaktärer, i och genom dessa förhållanden, till en lifsafgörelse. Till detta intensifierande af konflikten och karaktärerna, denna koncentrering af dialogen, nådde A. Ch. Leffler lika litet som hittills någon annan kvinlig diktare. Fast hon fullkomligt insåg, att personerna genom hvarje scen i ett väl bygdt drama böra undergå en viss utveckling, kunde hon ej alltid göra denna utveckling verklig, och huru många enskilda, väl tecknade karaktärer och verkningsfulla moment hennes dramer än innehålla, sakna de som helhet den öfvertygande lifssanningen.

Att dialogen var naturlig och handlingen enkel gaf den modärna prägeln åt A. Ch. Lefflers dramer och detta redan så tidigt som 1873; hennes stora framgång berodde också i hög grad just på denna, då inom vår dramatik ännu ovanliga, verklighetstrohet. Men ju mer modärna i fråga om idéer, ju mindre dramatiska blefvo hennes dramer;

hennes personer talade visserligen, men deras tal utvecklade mera deras åsikter än deras karaktärer. Verkligt säker dramatisk teknik kan dessutom ej vinnas utan att man nästan lefvat på teatern, och A. Ch. Leffler lyckades därför aldrig att erhålla det kraftiga, sceniska grepp, som framkallar den stora dramatiska verkan. Men hon hade en outrotlig kärlek, grundlagd under hennes första framgång, för dramatisk diktning och, huru lätt hon annars trodde kritik, skakade hon alltid misstroget sitt krusiga hufvud, när hennes vänner rådde henne att koncentrera sig på romanen och novellen, emedan hennes begåfning för det episka var alldeles ojämförligt större än för det dramatiska. Lika litet ville hon medgifva, att en kvinna sällan kan iakttaga lifvet i dess mångfald och dess djup, så, som den store dramatiske diktaren måst ha gjort, innan han kan mana fram detta lif på tiljan. Och allra minst godkände hon det skäl, som är afgörande, när man söker orsaken hvarför ännu ingen stor kvinlig dramaturg funnits: att kvinnan saknat den skapande intensitet, hvars högsta potens inom litteraturen är den dramatiska diktningen.

4.

Litterär debut. Ur lifvet I och II.

Under det att A. Ch. Lefflers egentliga vittra verksamhet sålunda ägnades teatern, skref hon dock flitigt, fortfarande under olika märken (Alrun Leifson, Otto H., Carlot, o. a.), äfven noveller och essays i dramatiska eller litterära ämnen; de flesta offentliggjorda i Ny Illustrerad Tidning. Man började ana, att fru Edgren var författarinna, men det blef dock för den stora allmänheten en öfverraskning, när hon, uppmanad af sin äldste bror — hvilken efter flera års uppehåll i utlandet nu bosatt sig i Stockholm — ändtligen 1882 framträdde i eget namn med novellsamlingen *Ur lifvet.*

När detta skedde, fick svenska litteraturen en på en gång ny och stor författarinna. Hon hade ej tröttat allmänheten med att låta den följa sina osäkra steg på författarbanan: hon kom den nu till mötes som en behärskad, konstnärligt säker

diktarpersonlighet, som vet hvad han vill och kan hvad han vill. Hennes framgång blef utomordentlig och oomtvistad. I första samlingen *Ur lifvet* fanns innehållsrika ämnen, sådana den äldre tidens smak älskade dem — en smak, som lyckligtvis börjar återkomma — men på samma gång fanns där en verklighetstrogen, måttfull, framställning, en realism, sådan den unga tiden längtat efter. Här mötte man en modärnt tänkande och kännande personlighet, men en, som hvarken visade kamplust eller partisinne, utan, tvärtom, lade i dagen en förstående, mänsklig syn på lifvet i sina, med såväl kraft som känslighet tecknade, bilder ur detsamma.

Man förvånades öfver denna fina iakttagelse, denna genomskinliga sanningskärlek i skildringen af det iakttagna, denna sällsynt enkla, flärdfria, fasta och klara stil.

Författarinnan skref (1881) innan boken kom ut, om sitt nya arbete:

»Det har i alla händelser den förtjänsten att vara ursprungligt, d. v. s. ej ett uppkok på gamla romaner, utan grundadt på egna, fullt självständiga iakttagelser ur lifvet själft. Och redan detta, förenadt med någon talent i självfva skrifsättet, är tillräckligt för att t. o. m. väcka ett mycket stort uppseende i ett land där *Röda rummet* hittills varit det enda lifstecknet till en ny tid inom litteraturen.»

Hon har här själf gifvit rätta synpunkten för sin stora framgång: hon gaf något nytt, som var hennes eget; man mötte ursprunglighet, icke efterklang. Men på samma gång hade A. Ch. Leffler lyckan, att tiden önskat erhålla, hvad hon hade att ge: hon kom hvarken för tidigt eller för sent, utan just i rätta ögonblicket för en stor framgång. Denna blef också ovanlig: det inom våra vittra förhållanden ytterst sällsynta af *tvenne* nya upplagor inom kort tid, utgjorde dess mest otvetydiga bevis.

Författarinnan hade emellertid i sin skrifbordslåda lämnat kvar några noveller, som vid första urvalet af hennes rådgifvare befunnits för farliga att börja med. Särskildt hade man sagt henne, att hon stälde hela sitt anseende som kvinna på spel, ifall hon under eget namn offentliggjorde novellen *I stora världen* (sedan omarbetad under titeln *Aurore Bunge)*. Hon skrifver om den antydda faran att hon skulle skada sitt rykte:

»Jag kan omöjligt tro det, men jag vet ju icke huru männen döma. Jag tror att herrar i allmänhet vilja att fruntimmer skola vara så oskyldiga, att de helst skulle se om vi aldrig läste annat än barnböcker och voro okunniga om allt annat. Men en *författarinna* måste dock bryta med sådana fördomar.»

Modig blifven genom första samlingens framgång, beslöt hon sig sålunda att under eget namn utgifva också nämda novell, där hon med genialisk intuition skildrat en baldrottnings, i kulten af hennes egen skönhet koncentrerade, lif. Ursprungligen ämne till en rik och sund kvinna, ödelägges hennes personlighet af världslifvet, men hennes naturliga människa börjar vakna under en sommartid på landet. Där möter denna af animalisk helsa strålande varelse, själf berusad af naturens vårlif, en man af folket, som för henne inkarnerar naturkraften, och hon följer blindt dennas dragning. Hennes själ, fylld af självtillbedjan, lär dock icke känna kärleken, således ej heller kyskheten och hon röjer hela världslighetens korruption, när hon genom ett konvenansparti döljer följderna af den handling, som — i jämförelse med detta — varit sundhet och sanning.

A. Ch. Leffler, som skref sina första utkast i mycket kortfattad form, hade ursprungligen åt *Aurore Bunge* gifvit en mera energisk och koncentrerad gestaltning; när hon vid utarbetandet gaf den romantiska utsmyckningen åt fyrvaktarens person, försvagade hon tyvärr såväl det estetiska som det etiska intrycket af sin djuptänkta skapelse.

I en annan skizz, *Ett bröllop,* hade författarinnan också från början en djupare syn på ämnet — kärlekens frihet — men skyggade tillbaka för

Lawrence : skogvaktare

att i denna riktning fullfölja sin djärfva tanke. Ehuru hon sålunda, som hon yttrade, syndat mot sitt konstnärssamvete för konventionalismens skull, blef det i alla fall oro i lägret när andra delen *Ur lifvet* (1883) utkom. Man skriade om tendens inför den mest lidelsefritt objektiva skildringen *I krig med samhället,* om skandal inför den snillrikaste, *Aurore Bunge.* I den förstnämda novellen fördömde hon ju ej en hustru, som gick från man och barn; att Arla blef olycklig var ej nog — en objektiv lifsbild i så ömtåliga ämnen kunde man ej begripa, och det osedliga syftet i *Aurore Bunge* var blott allt för påtagligt!

Författarinnan led under missuppfattningen, men lät ej skrämma sig. Tvärtom skref hon (juni 1883):

»Svårt kan det väl vara att bära — isynnerhet för 'en svag kvinna' — att veta sig af en stor mängd aktningsvärdt folk blifva ansedd som en irrlärighetens och osedlighetens apostel — men har man blott några vänner, som stödja en mot det värsta, det enda verkligt förkrossande af alla angrepp, det inre tviflet — så går det nog.»

Hon var medveten äfven om klandrets uppgift i en konstnärs utveckling, den att hålla honom vaken, och hon hyste stor fruktan att, genom ett allt för stort bifall, småningom glida in i frestelsen att sammanblanda det berättigade behofvet af sym-

pati med fåfängans kraf. Hon skref sålunda (under midten af 80-talet):

»Det vore bland den största olycka som kunde hända mig, om jag verkligen blefve bortskämd, d. v. s. hemfallen till den för konstnärer så vanliga svagheten att behöfva och fordra hyllning och beundran.» Ännu menar hon sig vara klarseende nog att ej förblanda artigheter och smicker med sympati och förstående, och denna klarsynthet förlorade hon aldrig. Att hon ägde den själfkänsla, som aldrig helt saknas hos den verkliga begåfningen, är visst, men hon var — genom deras omdöme, som hon värderade — lätt rubbad i sitt själfförtroende och det var endast gent emot medelmåttans anspråksfullhet, hon någon gång visade ett större mått af nämda själfkänsla.

5.

En vändpunkt. Konflikter.

Året 1883 är i många afseenden en vändpunkt i A. Ch. Lefflers utvecklingshistoria. Den medför i flera fall en ökad klarhet för henne själf.

Med andra samlingen *Ur lifvet* hade hon, bland annat från kvinnosakens målsmän, ådragit sig oroliga varningar och frågor, och hon får gång efter annan anledning att för sig själf precisera sin egen etiska och litterära ståndpunkt, genom att nödgas klargöra den för andra. Hvarför utsade hon t. ex. ej — undrade de bekymrade — hvad hon menade med *Ett bröllop,* med *Aurore Bunge,* med *I krig med samhället?* Hon förklarar att hon vill förstå, icke döma; att hon alltid, långt innan hon reflekterade öfver konsten, själf erfarit det varaktigaste intrycket af de diktverk, där konflikterna förblefvo olösta: »Hvad betydde alla dessa bekymmer, svårigheter och sorger, tänkte jag, då

de voro afhjälpta så lätt?» *) Och hon påpekar, huru hon i sin första novellsamling liksom i sina första dramer, visat samma obenägenhet för ett positivt afgörande eller ett harmoniskt slut. Hon slutar med påståendet, att hon därvid följt sin individualitet, icke någon teori. »Jag tror icke», fortsätter hon i samma bref, »på teorier, jag tror att hvarje författare bör få utveckla sig efter sin egen individualitet, och min är nu en gång den, att vädja till läsarens egen tankeverksamhet, genom att sorgfälligt undvika att gifva honom någon fingervisning om *huru* han bör tänka. Harmonien i en berättelse tror jag ej vinnes genom att förf. söker hjälpa sina personer att lösa konflikterna, utan därigenom att karaktärerna få en följdriktig utveckling».

Denna »estetiska trosbekännelse», som hon kallar den, förblef A. Ch. Lefflers till det sista och hon fick ej sällan återkommande anledningar att i olika former upprepa den. Att hon, oaktadt denna afgjorda objektivitet i sin anläggning, så ofta blifvit förebrådd att hon dömer eller tar parti för sina personligheter, att hon är tendentiös, beror till stor del på en begränsning i hennes konstnärliga förmåga.

*) Se ett utdrag ur ett bref till Esselde (aug. 1883) publiceradt i *Dagny*, häftet I 1893.

Hon talade för mycket om sina personer, hon skildrade dem ofta genom sina beskrifningar och omdömen, icke genom deras omedelbara uppträdande, tal och väsen. Hon berättade många stora, karaktäristiska drag, liksom en mängd små målande detaljer, men hon smälte ej alltid samman dem till en helhet, och skildringen förefaller genom detta refererande ofta skrufvad in i ett syftes tjänst. Detaljerna voro så omedelbart kopierade, att de framkallade anklagelsen, att hon »ritat af» den eller den — medan ofta intet annat än just något yttre, tillfälligt drag var taget från den uppgifna personligheten.

Så t. ex. är fallet med de flesta s. k. »nyckelnovellerna» i andra samlingen *Ur lifvet.* Särskildt var det *I krig med samhället,* som framkallade ett ifrigt utpekande af modeller, och dock var denna den utifrån kanske allra minst påverkade. Där var motivet samma djupt personliga, som redan förut är framhållet. Den plikttrogna, resignerade Arla sliter sig lös från samhället, icke drifven af någon oemotståndlig erotisk lidelse, men af hänförelsen öfver att hos en annan finna uttryck för oppositionen mot de förhållanden, under hvilkas tryck hon känt sig förkrympas. Men författarinnan säger själf i det biografiska utkast, som delvis varit min ledning vid dessa uttalanden om det personliga i hennes diktning, att hon då ännu trodde

att ett sådant lösrifvande ej kunde sluta med annat än förblödning. Och därför blef skildringen just så objektiv — vågskålen stod i handlingen alldeles jämn mellan individualitetens och samhällets kraf, om än i orden en starkare harm än vanligt riktar sig mot de senare.

En enda erotisk erfarenhet — och vågskålen skulle ha sjunkit åt ena hållet. Men denna erfarenhet fans icke. Ännu vid denna tid står författarinnan i verkligheten alldeles häpen inför kärlekens outgrundliga, hemlighetsfulla makt, när den griper någon af hennes närmaste och gör dennas själslif till ett okändt land för henne, som — med en till det otroliga gränsande naivitet — genom sin reflektion söker begripa huru de äro till mods och hvad som tilldrager sig inom deras känslovärld.

Emellertid vardt hon allt från denna tid af kvinnosakskvinnornas grupp märkt med etiketten *misstänkt*. När hon sedermera skrifver *Sanna kvinnor* blir hon visserligen strax från manligt håll gjord till kvinnosakskvinna och, emedan hon var en af de ytterst få kvinnor, som utan all fråga nämdes bland betydande författare, var man inom kvinnosaksfalangen glad att kunna räkna henne med i dennas led, men det skedde dock med mycket väsentliga reservationer.

Från hennes egen sida voro reservationerna mot att räknas till kvinnosakens målsmän ännu större.

Hon kände redan då, men godkände ej programmet för en sann »kvinnosakskvinna» — det program hon sedan definierade sålunda:

»En författare, som fått denna etikett, bör alltid skildra kvinnan som stående öfver mannen i sedligt afseende och bör alltid slå sig till riddare för hennes värdighet, dygd, stolthet, själfständighet. Brister en kvinna i någon af dessa egenskaper bör han skildra henne med indignation eller också bör han påvisa att hennes svaghet i detta fall berott af mannens orättvisa behandling eller på det förvridna samhället.» *)

Hon ämnade emellertid fortsätta att skildra hvad hon själf såg af lifvet, icke hvad hon såg af programmen; endast så kände hon sig *vara sig själf* — detta, som hon så ihärdigt kämpat för att varda. Själfständighetslidelsen gjorde henne fiendtlig ej blott mot flärd och världslighet, ytlighet och osjälfständighet hos kvinnorna, utan också mot all programytlighet. För henne var aldrig kvinnofrågan i främsta rummet att kvinnor skulle få bli det eller det, utan att de skulle, under alla slags förhållanden, få vara sig själfva. Det var detta som hon låtit Skådespelerskan, Ellinor, Arla och sedermera Alie och Ulla så ifrigt sträfva efter; det var detta, som ännu i döden sysselsatte hennes fantasi

*) Se *Efterskrift till Kvinlighet och Erotik* II.

och hennes penna. Ty hennes påbörjade stora roman, *Trång Horisont* — ur hvilken tre kapitel redan publicerats: ett i kalendern *Nutid* (1891) samt *Gamla Jungfrun* och *I Fattigstugan* (*Ur lifvet* III) — skulle framför allt blifvit skildringen af huru Antonias, Olgas och Bertas horisont vidgades mot frihet, utveckling och lycka.

Vid den tid då A. Ch. Leffler framträdde med andra samlingen *Ur lifvet* hade hon emellertid själf lång väg kvar till den fria horisonten.

I Danmark och Norge, där den andliga synkretsen då var så mycket vidare och den litterära bildningen så mycket modärnare än i Sverige, erhöll hon genom *båda* sina första samlingar *Ur lifvet* många beundrare. Bland de personliga vänner hennes diktning där vann henne, voro Johanne Louise Heiberg och Magdalena Thoresen. Den förra yttrade, på tal om alla de sedlighetsdiskussioner, hvilka uppstodo kring A. Ch. Lefflers böcker, sin djupa förvåning öfver hvad man i Sverige måtte vara oerhördt »snerpet»: man syntes där »aldrig läsa någon verklig litteratur, ty, då man kallade A. Ch. Lefflers skildringar osedliga, röjde man därigenom sin okunnighet om hvad diktare bruka våga i fråga om verklighetsskildring.»

I Sverige var det däremot blott en liten, modärnt tänkande litterär krets, hvilken framhöll att författarinnans vittra värde vuxit genom andra sam-

lingen *Ur lifvet*, som den tongifvande kritiken i allmänhet angripit. Den lilla kretsen fick rätt. Fru Edgrens litterära rykte vardt snart ej blott skandinaviskt, utan europeiskt. Men framgångarne motvägde ej smärtan öfver det obehag, som åtskilliga af hennes närmaste erforo genom alla de hänsynslösa anfall och närgående kommentarier, för hvilka hon här hemma blef utsatt. Hon lefde nu allt framgent i konflikt mellan sitt författarsamvete — som hon hyste djup obenägenhet för att »tumma» — och sin känsla för nämda obehag. Hennes, af hänsyn för andra framkallade, eftergifter verkade alltid hos henne en djup känsla af självförakt. Själf hade hon ovanligt liten ömtålighet för offentlig kritik och var lika ifrig att söka som tacksam för all enskild, hvilken af vänligt intresse kom henne till del; när hennes egen öfvertygelse gaf den granskande rätt, underkastade hon sig med glädje omarbetningens möda. Hon ville däremot aldrig godkänna den granskning, som hade konventionalismen, ej konsten till måttstock. Hon visste sig vanligen ha rätt, när hon ville våga, och hennes starka känsla af egen sinnesrenhet gaf henne ökadt mod att behandla ämnen, som kvinnor vanligen gå utomkring, hvadan deras författarskap ofta så snart sjunker till »ungdomslitteraturens» nivå. Ett sådant mod är icke lätt att bevara, ty det får vanligen en tolkning, som är allt utom

behaglig för en kvinna, och denna kom äfven A. Ch. Leffler till del. Härigenom förlorades från början synen på det för hennes författarpersonlighet centrala. Detta var helt, naivt och rent, *den* lidelse, utan hvilken ingen blir diktare: sanningskärlek i skildringen af lifvets och sitt eget hjärtas uppenbarelser. Men denna hängifvenhet åt sanningen kom nu ständigt i kollision med hennes för andras känslor mycket känsliga sinne, och hennes hat till konventionalismen hängde samman med erfarenheten, att i hennes mjuka natur fanns faran att af hänsynsfullhet ge vika för dess kraf. Hennes reaktion mot det konventionella tog sig, som oftast i liknande fall, uttryck genom oväsentligheter i hennes skildringar; hon syndade där mången gång — särskildt i vissa punkter i *Sommarsagan* — mot smakens bud, förväxlande dessa med konventionalismens, dem hon, i större frågor — såväl i lifvet som diktningen — så ofta måste visa hänsyn.

Men i den mån hon kände energien i sin hängifvenhet åt sanningen hämmas af sina privatförhållanden, ökades hennes ensamhetskänsla, hennes längtan efter sympati, och det var dessa känslor, som medverkade till den slutliga omgestaltningen af hennes lif.

Ingen, icke ens hennes mor, blickade emellertid in i hennes inre under denna tid. En oföränderligt grannlaga vänlighet emot den af hennes när-

maste, som hon led af att genom sitt författarskap vålla endast plåga; en innerlig tacksamhet för den ömhet hon själf mottog, en lugn värdighet, som afvisade all undran, allt detta gaf intryck af en ostörd harmoni inom hennes enskilda lif.

Äfven sedan detta skede var ett afslutadt, sökte hon aldrig ett försvar för sin brytning genom att omgestalta eller nedsätta det förflutna. Tvärtom: den rättvisa, hon dikteriskt öfvade, öfvade hon i lifvet; hon ägde därigenom den, i dylika fall sällsynta, storsintheten att klart fasthålla minnet af det goda hon, trots många djupt berättigade men otillfredsstälda kraf, ägt och att på intet sätt söka från egna skuldror till en annans lyfta sin del af ansvaret för sina handlingar.

6.

Diktartemperament. Problemlitteratur. Verklighetsskildring.

De enformiga förhållanden, i hvilka hon lefde, öfvade visserligen ofta ett hämmande tryck på A. Ch. Lefflers produktion, men riktade å andra sidan hennes författarskap med många af de verklighetstrogna drag, som äro de mest beundransvärda i hennes diktning.

Hennes glädtiga godsinthet lyckades länge att ge en försonande dager åt den miliö, hon ej kunde omdana. Hade A. Ch. Leffler icke lefvat i en af frågor upprörd tid, hade hon haft mindre af idealistens behof att omskapa den tillvaro, hvars mångfaldiga missriktningar och problem blifvit för hennes samtida så medvetna, skulle hon kanske fördjupat sin satiriska ådra till verklig humor och blifvit vår fru Lenngren på prosa. Det fanns, som ofta påpekats, icke blott i hennes yttre typ, utan

äfven i hennes andliga anläggning, liksom i hennes utvecklingsgång och hennes tidigare lefnadsförhållanden, många likheter med denna diktarinnas. Men A. Ch. Leffler tillhörde en generation, som ville handla — äfven i dikten — och som därför ej nöjde sig med att endast se. När hon någon gång gjorde detta, var hon som konstnärinna lyckligast. Då danade hon en gång af ett löje och en tår den pärla, som heter *Gusten får pastoratet*. Då bredde hon kring *Moster Malvinas* lilla hvardagssjäl en stor smärtas förklarande ljus, så att denna stackars, förlöjligade »pauvre honteuse» framträdde som en i själfva verket tragisk personlighet.

Sonja Kovalevsky yttrade om den förstnämda humoristiska novellen, att den grep henne djupare än ett sorgespel, ty den innehöll hela lifvets tragik: att vi alla lefva af illusioner, dö af illusioner och blott helt få äro lyckliga nog att, som Gustens mor, få dö med illusioner.

»Inte menade jag allt det där djupsinniga», invände Anne Charlotte. »Jag ville bara skildra de där människornas öde.» »Men det *är* allas vårt öde», utbrast Sonja. »En diktare ger ju intuitivt så mycket mer än han själf tänkt på. Och sedan kommer den dumma kritiken och utpekar författarens filosofiska eller moraliska eller sociala 'tendens', när hela saken bara är att diktaren kommit

andra att filosofera eller moralisera genom sin skildring!»

Detta yttrande träffar många äfven af A. Ch. Lefflers granskare, fast icke med afseende å nämda novell, som vann det mest obetingade bifall från de mest skilda håll. Författarinnans benägenhet att själf reflektera öfver de gestalter, hon med konstnärlig vakenhet för lifvets mångfald uppfattade och ofta så säkert tecknade, har medverkat till den i regeln oriktiga uppfattningen att reflektionen, det etiska eller sociala syftet, varit hennes utgångspunkt. Hon ville, som ofvan påpekats, skildra, ej bevisa. Men bilderna ur lifvet måste ju spegla hennes samtid, och denna var en tid, då man just tänkte öfver och diskuterade frågor, då idéer just gåfvo anledning till lifskonflikter. Hon skref visserligen också för att sätta frågorna i rörelse, men oftast kommo frågorna in i hennes lifsbilder, i hennes personers samtal, därför att de redan voro i rörelse, därför att de samtal, hvilka fördes rundt om henne, hade ett problemfyldt innehåll. Så t. ex. är fallet med *I krig med samhället*, så äfven med *Sanna kvinnor*. Detta drama rubricerades strax som en dialogiserad broschyr i sedlighets- och gift kvinnas äganderättsfrågan; först när Hillberg upptog stycket och gaf Pontus Barks ypperligt tecknade figur det lefvande lifvets verklighet — då vibrerade och grät hela publiken inför den uppskakande

sanningen. Denna sanning hade A. Ch. Leffler aflyssnat lifvet självt: hon hade varit gripen af smärta inför alldeles liknande konflikter i en af hennes käraste väninnors hem. Och ehuru *Sanna kvinnor* troligen faktiskt verkat mera för att — hos den stora, för direkt agitation oåtkomliga, allmänheten, — omdana opinionen i fråga om den gifta kvinnans äganderätt, än självfva föreningen för nämda ändamål, så var detta ej dramats syfte, utan dess följd. Men man skulle ej så ha förväxlat orsak och verkan och stycket skulle varit allmänmänskligt gripande, ifall ej dess författarinna, genom omedelbart resonnerande om äganderätten, försvagat verklighetsintrycket. Om de, hvilka sedermera med anledning af *Sanna kvinnor* bedömde henne som den manhatande, stridbara amazonen för kvinnans rättigheter, sett hennes tårfylda, tacksamma blick när nämda väninnas ordlösa handtryckning gaf henne sitt erkännande för mångårig sympati, då, 1883, *Sanna kvinnor* (samman med *En räddande ängel*) första gången uppfördes, skulle de insett, att om än indignationen var en stark drifkraft i A. Ch. Lefflers produktion, så var det ej den kalla skrifrumsindignationen, utan den af mänsklig medkänsla för verkliga lidanden värmda oviljan. När man senare å andra sidan gjorde lustspelet *Den kärleken!* till ett affall från den ståndpunkt författarinnan intog i *Sanna kvinnor*, var man åter framme med den

henne förhatliga etiketteringen såsom hon (i *Efterskrift till Kvinlighet och Erotik* II) anmärker, på samma gång hon där förklarar sig ingalunda ha velat förneka, hvad hon en gång funnit värdt sin sträfvan. Det fanns ej mer än en enda synpunkt, som författarinnan — hvilken nästan alltid var orimligt godtrogen med afseende å människors ärlighet, goda vilja och intelligens — hade trott att man skulle kunna se det lilla skämtet från: som en vink till det alltför tvärsäkra, ungdomliga principrytteriet, att det under lifvets gång kan komma att göra en och annan opåräknad kullerbytta. Men publikens missförstånd var dock denna gång mer än vanligt ursäktligt, ty det fanns i nämnda komedi allt för mycket allvar för skämtet, allt för mycket skämt för allvaret. Där visade sig dessutom den förut påpekade oförmågan att beräkna och nå just den dramatiska verkan, författarinnan åsyftat.

A. Ch. Lefflers fasta tro — som ingen motgång kunde rubba — att framför allt vara dramatisk diktare, är redan framhållen. I ett annat fall åter insåg hon fullkomligt sin begränsning, nämligen med afseende å det lyriska. De båda strofer egen poesi, som finnas i hennes novellsamlingar *Ur lifvet* (i *Aurore Bunge* och *Sommarsagan*), äro skrifna af hennes bror Frits, och först på allra sista åren gjorde hon några vers under en skämtsam sångartäflan med Sonja. Sinnet för lyrisk

poesi utvecklade hon visserligen småningom, men verkligt gripen blef hon vanligen blott af det episkt-lyriska. Hon läste t. ex. för några år sedan med förtjusning om Fritiofs saga med Sonja och, ifall ren lyrik fängslade henne, var det genom måleriska ej genom musikaliska skönheter.

Hon, som många andra af våra nordiska författare, idkade tidtals som dilettant med ifver måleriet (i prof. Malmströms elevskola o. a.) och svarade på en undran, om detta ej var ett splittrande af hennes krafter, att det tvärtom hjälpt henne utveckla och koncentrera den förmåga, hvilken skildraren i ord behöfver upparbeta, lika väl som skildraren i färg, den att *se*.

Denna förmåga är just den afgörande för Anne Charlotte Lefflers diktarbegåfning. Det är genom den hennes författarskap fått den äkta nationella prägel, som gjort det europeiskt kändt, ty det är icke genom idéernas rikedom eller fantasiens djärfhet, som hennes bilder *Ur lifvet* öfverallt väckt beundran: det är genom deras trohet i speglingen af det svenska hem- och sällskapslifvet i hennes samtid. Denna trohet skall gifva dem deras bestående värde inom vår vitterhet. Långt ifrån att — som det blifvit sagdt — man nu i dem skulle finna mera moraliserande tendens än vid deras första framträdande, förvånas man, vid omläsningen, af deras ursprunglighet. Genom det klara,

enkla, sanna i framställningen, är det A. Ch. Lefflers stil så troget uttrycker hennes personlighet, denna personlighet, hvilken aldrig nedlät sig till ringaste affektation eller oärlighet. Äkta och måttfull som i lifvet, var hon i sitt novellistiska författarskap, och att hon i sitt dramatiska icke är det i samma grad, beror ej på mindre ärlighet, men på den antydda oförmågan att i denna form helt uttrycka sin personlighet. Att hennes senare romaner icke heller buro den konstnärliga fulländningens prägel, har en annan orsak, den, att dessa arbeten tillkommo under för jämnvikten i hennes produktion mycket ogynnsamma förhållanden, då hon, genom ifrigt arbete, sökte lugna ett upprördt inre.

7.

Sällskapslif. Vänskap med Sonja Kovalevsky.

Trots de ofvan antydda, återhållande inflytelserna, var det med allt jämt växande mod, allt jämt vidgad synkrets, allt större insats af sin personlighet, som A. Ch. Leffler kastade sig in i litteraturens på 80-talet framhållna uppgift, verklighetsskildringen. Och samtidigt började hon närma sig den modärna litteraturriktningens representanter.

En väsentlig orsak att A. Ch. Leffler bortlade anonymitetens skydd, hade varit hennes längtan att komma i rikare umgängesförhållanden genom att kunna närma sig sina meningsfränder inom litteraturen, ty hon hade saknat det mod, i fråga om »lejonjakt», hvilket börjat aflösa den gammaldags försyntheten i detta fall. Nu, sedan *författarinnan* var känd i vida kretsar, tyckte *fru Edgren,* att hon kunde se också andra litterära personer än sig själf i sitt hem. Den krets, som småningom sam-

lades i detta, beslöt att också mötas hos andra författarinnor och författare — såsom fruarna Kerfstedt, Lange, Agrell och Sonja Kovalevsky, Ernst Lundqvist, Georg Nordensvan o. a. Den kallade sig »svältringen», emedan man enats om en viss enkelhet i den materiella undfägnaden. När »svältringen» efter några år upplöstes, förblef dock det Edgrenska hemmet fortfarande en samlingsplats för många af Stockholms litterära personligheter, och dessa sammanträffade där äfven med framstående författare från grannlanden, som gästade staden.

Det låg en atmosfär af trefnad och ro öfver den krets, där A. Ch. Leffler var värdinna. Hos henne fanns ej skymt af »pose», af ifver att göra sig gällande; däremot fanns en stor framlockande förmåga, af samma art, som den Sonja Kovalevsky beskrifvit hos George Eliot. A. Ch. Leffler lyckades ofta göra andra intressanta, emedan hon förde samtalet in på de ämnen, där hvar och en hade något äkta att ge. Hon ansträngde aldrig människor för att få dem genialiska eller kvicka; de blefvo i hennes närhet framför allt naturliga, emedan hon själf var det i så hög grad. Hon förde sig med en lugn anspråkslöshet; uttrycket, en smula buttert när hon teg, blef gladt och ljust när hon log eller talade. Den, som kände henne nära, såg ofta af en djupare skiftning i den friska hyn, hörde på en vibration i den klara, mjuka

stämman — som fick sin karaktäristiska prägel genom en lätt läspning — att hon ännu var blyg, trots sin stora världsvana. Hon tvekade ofta att fälla omdömen, hon saknade allt behof af positivt formulerade åsikter och hon skydde hvarje slags pedanteri och kotteriväsen. Den enda sammansvärjning, som någonsin ägde rum i hennes salong, var en öfverenskommelse mellan en del författare om anslutning till — nystafningen, af hvilken hon var en ifrig vän.

Då man hör A. Ch. Leffler skildras som en valkyria i det s. k. »unga Sveriges» stridande led, röjes därigenom en fullkomlig okunnighet om såväl henne som om »unga Sverige». Genom sin lifsåskådning, sin sympati, sin författaregendomlighet stod hon sida vid sida med den unga vitterhetens representanter. Men lika litet som dessa någonsin bildat parti, utan sammanhållits endast af en viss gemensamhet i idéer och sympatier — en gemensamhet, som ej uteslöt stora olikheter i åsikter såväl som temperament — lika litet skulle A. Ch. Leffler, äfven om ett sådant parti funnits, åt detta offrat sin frihet. Till denna räknade hon bland annat bevarandet af aktningen för sina konservativa vänners åsikter. Antydningar hafva hörts, att hon för sin framgång sökte bundsförvandter i båda lägren. En sådan beräkning var alldeles främmande för A. Ch. Lefflers

natur. Hon sökte inga nya förbindelser bland de konservativa, men hon behöll sina gamla vänner, äfven om de voro misshagliga för hennes nya. Hon hade ett så bredt mänskligt förstående, ett så stort karaktärens ej blott åsikternas frisinne, att partisynpunkter aldrig kunde bli det afgörande för hennes sympati, hvilken däremot drogs till verkliga personligheter, hvad färg deras åsikter än ägde.

De, hvilka uppfattat A. Ch. Lefflers krets som en af partifanatism eller litteratursnobberi genomträngd, ha aldrig varit med om samkvämen i det gästfria, behagliga hem, där hon angaf tonen. Där, som i alla kretsar, märktes nog att den forna förmågan att konversera, att med lif, lätthet och kvickhet, på samma gång som måtta, innehållsrikedom och behag utbyta tankar, icke hör till de sköna konster, dem samtiden odlar. Men de litterära aftnarne i detta hem hade ett innehåll, som nu mera icke står att finna i någon salong i Stockholm. Där tindrade hos de nya idéernas anhängare en glad känsla af kamratskap i en stor, ungdomligt troende sträfvan att skapa mer sanning och lycka i världen; där förekommo lifliga samtal om dramatiska, litterära och konstnärliga ämnen; då och då en uppläsning af någon novell eller dikt. Rundt om på borden låg en riklig mängd ny, isynnerhet nordisk, litteratur, hvilken gaf uppslag till tankeutbyten. Man fann sig, tack vare

värdfolkets älskvärdhet, strax hemma i de med en blandning af borgerlig soliditet och artistisk oregelbundenhet ordnade rummen, och värdinnan förstod att ge samkvämen prägeln af sitt eget väsen, där världsdamens lugna säkerhet osökt enades med en flicklik glädtighet och konstnärlig otvungenhet. Hon lät aldrig någon känna sig utanför den krets, som, utan allt hennes eget bemödande, vanligen fick henne själf till medelpunkt, ej emedan hon talade mest, men emedan hon lyssnade bäst, med det genuina, lefvande intresse på hvilket ingen tar miste, den, sympatiskt uppmuntrande ifver, med hvilken hon alltid kom andras känslor eller sträfvanden till mötes, äfven under de år, då hennes personliga lif blef som mest upprördt.

Särskildt älskvärd var den vänlighet med hvilken hon kom sina vittra kamrater till mötes. Det var t. ex. hon, som närmade sig Alfhild Agrell och Viktoria Benedictsson, och när den enas dramer, den andras noveller stundom upphöjdes på hennes bekostnad, talade hon med hjärtlighet om deras framgång. »Inom litteraturen», yttrade hon en gång, »gäller lyckligtvis ej konkurrensens lag. Ju mer godt, en hvar där producerar, ju mer plats bereder man för ett annat och bättre.» Lika fri från afund som intriger, vare sig för egen del eller mot andra, lika fri var hon från härsklystnad och misstrogenhet. I sin redbara rättframhet kunde

hon stundom fela genom ett för mycket, aldrig genom ett för litet. När man lärde känna henne närmare, fann man henne framför allt god: *bonne comme du bon pain,* som Flaubert säger om George Sand. Ingen hörde henne vara kvick på andras bekostnad, och sällan fann man henne strängare i ett omdöme, än att den eller den personen eller företeelsen syntes henne »osympatisk», »konventionel» eller »banal» — och t. o. m. detta fann hon sällan! Hon visste att den naturgåfva, som heter dumhet, icke alldeles kan umbäras för lifvets trefnad, och behandlade den därför med hänsyn — öfverallt där den ej själf blef hänsynslös.

A. Ch. Lefflers yttre personlighet var en, som gjorde henne bemärkt i hvarje krets, men hon var ej hvad man kallar en glänsande sällskapsmänniska, som t. ex. Sonja Kovalevsky. När man såg de båda vännerna i en salong, hade Sonja oftast en ring af lyssnare omkring sig, medan Anne Charlotte, som sagdt, var lika mycket lyssnande i den krets, hvilken bildades kring henne. I hennes samtal var det icke så mycket infallets kvickhet eller tankens originalitet, som man beundrade, utan innehållsrikedomen. När hon berättade en lifshistoria, analyserade ett psykologiskt problem, meddelade innehållet i en bok, fick man alltid fram det verkligt karaktäristiska på ett klart och bestämdt sätt; hon så att säga lösgjorde och förde fram marmor-

blocket i dess naturliga tillstånd. När Sonja fick fatt i samma material, kastade hon sig, en samtalets Michel Angelo, med våldsam energi öfver detsamma, och snart såg man konturerna till en gestalt, där man nyss blott sett ett »ämne». Det *var* alltid så, som A. Ch. Leffler berättade, det *kunde* varit så, som Sonja uppfattat det berättade — och det hade då varit intressantare.

I brist på stoff modellerade Sonja nötskal. Hon hade sålunda t. ex. en gång läst, att om människan i förhållande till sin volym hade samma förmåga att hoppa som vissa smådjur, skulle hon i ett språng kunna komma till månen. Och nu utvecklade hon hela sin vältalighet för att med astronomiska, matematiska, fysiska och mekaniska bevis ådagalägga: att kulturens och uppfostrans framtida uppgift var den, åt hvilken hon för sin del ämnade ägna sig, att utveckla människornas hoppförmåga så att de, när jorden började bli obeboelig, kunde rädda sig och minnet af jordkulturen genom ett språng till en annan planet! Och detta skämt dref hon med ett så väl låtsadt allvar, att det komiska intrycket blef öfverväldigande.

Under samtalens lopp var det ofta vanligt att A. Ch. Leffler framkastade en egen eller en annans tanke och att Sonja sedan utlade den. Sålunda citerade en gång den förra en danskas yttrande: »der skal genialitet til for at elske», ett uttryck,

som af några närvarande unga författare ihärdigt blef missförstådt sålunda, att endast genier kunna älska. Sedan Sonja förgäfves sökt klargöra tanken utbrast hon, efter att herrarne gått: »Nej, det är otroligt, hvad äfven begåfvade män äro naiva, när det gäller kärlek! Här gå nu dessa hyggliga unga herrar och skrifva böcker om den saken och veta icke, att somliga människor ha geni för erotik, som andra ha geni för musik eller mekanik, och att för dessa erotiskt geniala blir kärleken lifssaken, för andra människor blott episoder. Och vanligen går det så — enligt Darwins teorier är det ju naturligt — att den erotiska genialiteten förälskar sig i den erotiska stupiditeten — det är just detta, som är ett af lifvets allra mest invecklade problem — och dessa gossar ha inte *sett* det en gång! Men är det något område, där äfven en alldeles dum kvinna är mer klok än en kvick man, så är det i alla frågor som röra kärleken, och när jag var sex år och hade *min* första kärlek till en student, en stor, stum kärlek, som jag bara berättade för de båda stenlejonen i min morfars trädgård — redan då var *jag* mera inslipad (slug) i den saken än dessa unga herrar!»

A. Ch. Leffler åhörde leende den ström af vältalighet, som ännu länge brusade, tills den slutligen, med en i deras skämt mycket vanlig vändning, riktades mot »den nedriga Anne Charlotte»,

som kastat handsken, men lät Sonja föra striden! Förhållandet var emellertid det, att Anne Charlotte, lika litet som någon annan, nändes afbryta Sonja när denna kom i farten; hon var om hvartannat så djup, så sprudlande humoristisk, så lyriskt hänförande, så klart skildrande, att man endast lyssnade. Anne Charlotte, med den naiva godtrogenhet, som var ett af hennes största behag, tog ofta Sonjas skämt till hälften på allvar — hvilket genast gaf anledning till ny munterhet.

Allra mest njöt Sonja af att, med sin psykologiskt geniala intuition, konstruera fram en personlighet, ett öde ur ett intet, en åtbörd, ett tonfall. Det var ingen af hennes andliga egendomligheter, som mer väckte A. Ch. Lefflers beundran. Anekdoten belyser bättre än påståendet och här skall därför anföras ett exempel. En, för sitt lands utveckling nu mycket verksam, polska var en gång reskamrat med Sonja Kovalevsky, som inledde ett samtal och frågade polskan om hennes planer. Sedan denna meddelat dem, sade Sonja: »De komma att lyckas Er. I hvarje lif inträffa ögonblick, då det gäller hela ens framtid, att man i rätta momentet väljer det rätta; försummas detta moment, blir hela vårt lif förfeladt. Ni är en af dem, som kunna välja rätt.» »Men huru vet Ni alls något om mig?» invände polskan. »Jag såg er vid stationen skiljas från Er mor», svarade Sonja. »Ni

log mot henne, visade Er lugn och glad för att trösta henne, men Ni grät sedan tåget gått. Jag såg strax, att Ni hade både mod och hjärta; sådana människor kunna välja rätt i rätta ögonblicket.»

Sonja Kovalevsky njöt af diskussionen för dess egen skull; hon byggde ofta själf de väderkvarnar hon slutade med att anfalla; A. Ch. Leffler åter intresserade sig för ämnet mer än för diskussionen och tog denna med det lugn, som ensamt imponerade på hennes väninna, hvilken framför allt beundrade ro. Sonja påstod stundom, att de människor, hvilka hon alls ej brydde sig om att tala med, men som verkade »svalt och stilla som marmor eller lent som sammet», de gjorde henne harmonisk, blott hon var i samma rum som de. Hos Anne Charlotte fann hon ej blott temperamentets harmoni utan all den andens vidd, hon behöfde för att bli förstådd. Det psykologiska intresset och tankens klarhet var det gemensamma området i deras intelligenser, medan i öfrigt deras begåfning i så många fall var olika. Sonja tänkte ofta i bilder och hade det slags natursinne, hvilket i naturen älskar det som samklingar med eller symboliserar ens eget själstillstånd och genom att endast se helheten af naturen, ej detaljerna — ty hon var mycket närsynt — blef det stämningen, som var det henne behärskande i naturintrycket. Anne Charlotte äl-

skade naturen i alla dess gestalter, men mera med friluftsmänniskans än diktarens natursinne. Hon uttryckte nästan aldrig sina tankar i bilder, sällan koncentrerade hon dem i sentenser, men hon tjusades lika mycket af Sonjas geniala rikedom i båda dessa afseenden, som denna af Anne Charlottes ofärgade och klara sätt att meddela sina idéer.

Anne Charlotte ägde ej Sonjas fina psykologiska sinne, i hvilket, som i en stämgaffel, hvarje ton eller halfton af andras stämningar vibrerade. Men det var framför allt deras fantasi och tankeområden som voro olika. Människolifvet i dess åskådliga verklighet, dess konkreta konflikter, var det, som intresserade Anne Charlotte; lifsgåtan grep henne ej så, att den aldrig lämnade henne ro; blott en kort tid i ungdomen var hon upptagen af religiösa frågor; hon försjönk sällan i den outsägbara känslovärld, hvilken för stämningsmänniskan är den verkligaste tillvaron. Hon hänrycktes ej lätt och i hennes skaplynne fanns ingen musik: hon lyssnade sällan länge ens på den musik andra utförde; den bildande konsten däremot intresserade henne. Sonja, som genom sin nämda närsynthet blott undantagsvis kunde få ett helhetsintryck af bildande konst, blef dock alltid gripen af det verkligt geniala i ett ämne, medan hon erkände sig ej förstå utförandet; hon hade emellertid afgjorda, ehuru outvecklade anlag för teckning. Det blef

sålunda egentligen blott poesien och musiken, hvilka kunde gripa henne på det djupa sätt, som gör konsten till en lifserfarenhet lika väl som lidandet eller lyckan; en af hvilken man kan växa eller vissna, blekna af kval eller gråta af glädje. Och framför allt var det den poesi och musik, som, likt hennes egen andes, bröt sig i rytande bränningar mot lifvets mysterium eller bredde sig till ro inför »de saligas ö» eller »de dödas ö» — såsom Böcklin skapat dem. Den med Böcklins verk förtrogne, kan bilda sig en slags föreställning om Sonja Kovalevskys fantasi- och idévärld. För henne, som för honom, var lifsgåtan centrum. Också Sonja hade isats af de fasor, som han koncentrerat i Medusas stelnade, halfslocknade blick; också hon hade brunnit af de himmelsstormande kraf, som till klippan smidde hans Prometheus; också hon har skälft af den intensiva och melankoliska lifskänsla, som han uttryckt i sina vårlandskap, där stilla bäckar bukta sig genom högt gräs, i hvilket knubbiga barn plocka vårens blomster och där, mellan halflöfvade popplars smärta stammar, nakna ungdomliga lemmar framskymta. Också hon har krupit samman inför lidelsens eller sorgens orkanlika plötslighet, en skräck, som han gifvit form i de af stormar jagade molnen och vridna träden; också hon har stannat stilla inför det outsägliga, som han åskådliggjort genom »skogens tystnad» eller

»heliga lundens» ro; också hon har ur naturlifvets kaos hört ljudet af tritonens snäcka och satyrens pipa.

Detta, den symboliska konstens och diktningens af sinne- och andelif, af naturmakt och kultur sammanväfda stoff, var för A. Ch. Lefflers författarskap, som för hennes skaplynne, tämligen främmande. Där hördes blott — till tanternas skräck — en och annan ton från Pansflöjten. Hennes anläggning var realistens och endast nutiden, som hon kunde iakttaga, fängslade på allvar hennes blick. Sonjas drömvärld var däremot hennes egentliga samtid.

Olikheten mellan de både väninnorna var genomförd ända in i de smådrag, åt hvilka Sonja kunde gifva en så karaktäristisk betydelse. När Sonja t. ex. hälsade, sträckte hon ut handen med en hastig, öfverrumplad rörelse och de späda, nervösa fingrarna ryicktes, snabbt som en flaxande fågelvinge, ur mottagarens — man hade impuls- och stämningsmänniskan hel i detta handtag. Det låg däremot ett lugnt behag i A. Ch. Lefflers sätt att föra sina vackra armar med de fina handlederna, de välformade, långsmala, hvita händerna; när hon hälsade, räckte hon fram handen med en viss reservation, men en gång gifven, låg den mjukt och fast i mottagarens. I dylika små som i stora ting gaf hon intrycket af en hel, jämnviktsfull,

samlad personlighet; äfven hennes yttre företeelse blef mer och mer karaktäristisk: det från denna tid tagna porträttet ger en god bild af hennes utseende, hvars egentliga behag dock aldrig kunde återges af en fotografi.

Hennes självständiga, hurtiga väsen gjorde henne för somliga män osympatisk; mer än en däremot, som blickade djupare, fann sig så tilldragen, att han kände sig ha sett henne för sent för sin lycka; flertalet både män och kvinnor beundrade i henne den modiga, klartänkande och allvarliga diktarinnan. De få väninnor åter, som kommo henne närmare under promenader i skogen eller pratstunder i hennes vackra arbetsrum — där ett stort skrifbord och fulla bokhyllor talade om dess allvarliga ändamål, medan en divan, några konstsaker, bladväxter och andra prydnader gåfvo en hemtreflig prägel åt det hela — dessa visste, att hon ej var i främsta rummet en intelligens, utan en äkta kvinlig natur, hvars problem voro långt ifrån lösta.

Under en vandring i Lilljansskogen en rimfrostskimrande vinterdag, utbrast Anne Charlotte Leffler i en lofsång till vinterns skönhet, som hon sade sig älska högre än sommarens. Som hon stod där, med kraft och spänstighet i hvar linie af den högresta gestalten, det mörkblonda, redan lätt snöstänkta, krusiga håret trängande sig fram under pälsmössan, hufvudet böjdt bakåt med ett käckt kast

och de fylliga, friska, röda läpparna öppnade för att fullt inandas luften, de klarblå ögonen strålande af naturglädje, utbrast hennes sällskap, med anknytning till det nyss afbrutna samtalet:

»Du är själf — och din diktning äfven — just en sådan här klar, litet kall vinterdag. Men kanske kommer en tid, då Eros, som du nyss sade dig frukta, skall smälta snön».

»Kanske», blef svaret. »Sitt öde kan ingen förutse. Blott det vet jag, att jag fruktar kärleken endast därför, att jag anar att, om den bryter in i mitt lif, blir det som en allt behärskande, kanske allt ödeläggande makt.»

8.

Resor. Socialt författarskap.

Det har någonstädes blifvit citeradt efter A. Ch. Leffler, att hon skulle sagt sig vara mycket okunnig om allt svenskt, som icke rörde Stockholm, okunnig såväl angående själfva landet som folket. Och man drog därur slutsatsen att A. Ch. Leffler var endast en stockholmsk, icke en svensk författare — som om icke det, att vara äkta stockholmsk, just utgjort det kännetecknande för några af de diktare, vi med skäl anse som mest svenska! Det ofvan anförda yttrandet är dessutom riktigt endast i den mening, att A. Ch. Leffler föga kände till det egentliga folklifvet. Under flera resor och sommarvistelser i olika delar af landet lärde hon däremot väl känna Sveriges natur och älskade den djupt. Genom förhållandena på 1880—90 talet blef hon, som många andra af hennes litterära samtida, ganska tempererad i andra sidor af sin,

ursprungligen mycket varma, patriotism. Ännu 1875 var hennes fosterlandskärlek så liflig, att hon skref att hvarje människa som ville »uträtta något verkligt godt för mänskligheten, i främsta rummet borde verka för sitt eget land, hvilket sedan sprider de vunna resultaten till hela världen», och hon förstod ej att äldste brodern längtade ut till större förhållanden. Hon säger i samma bref, att »man alltid borde vara nöjd och lycklig, så snart man har ett verksamhetsfält, där man vet sig på ett nyttigt sätt kunna använda de gåfvor Försynen gifvit en». Men snart blir det annorlunda. Det är först genom beröring med grannlanden, Finland, Danmark, Norge, som A. Ch. Leffler vidgar sin nationella synpunkt. Så småningom kommer hon i förbindelse med de flesta framstående personligheter inom dessa land. Med Georg Brandes — hvars omdöme om *Pastorsadjunkten* hon (vid hans besök i Stockholm 1876) anonymt utbad sig — stod hon sedan dess i korrespondens. Men hon hade många andra vänner i Danmark; högermannen Molbech var t. ex. en af de närmaste, Hostrup, Borchsenius m. fl. I eller utom Norge lär hon tid efter annan känna Björnson, Ibsen, Lie, Kielland o. a. och det var med en allt djupare kärlek, hon fäste sig vid Norges natur och folk. Norrmännens rättframma, intensiva väsen behagade henne i hög grad; den svenska, ytliga förbindligheten, hvilken så ofta

förenas med kyla och fördomar, blef henne mer och mer osympatisk. När hon under de sista åren förgäfves sökt en svensk tidning, till hvilken hon då och då kunde skicka sina skizzer, var det t. ex. en norsk, *Verdens Gang,* som för henne öppnade sina spalter. Det var sådana, ofta upprepade, erfarenheter af svensk afvoghet och norsk sympati, som gjorde att hon i Norge på senare åren kände sig nästan lika mycket hemma som i Sverige.

A. Ch. Leffler hade äfven gjort kortare utländska resor i Tyskland och Schweiz, men den första egentliga studieresan egde rum ganska sent, då hon gripits af en oemotståndlig längtan till lif i större former, med flera möjligheter till mångsidig utveckling, en längtan, som närts af plågan att i skrift och tal och handling taga hänsyn till de små hemlandsförhållandena, med deras banala synpunkter, dem hon af hela sin själ ringaktade.

På hösten 1883 kom Sonja Kovalevsky till Stockholm och fästes året därpå vid hufvudstadens högskola genom enskildt mæcenatskap, men icke, som många antagit, utgående från kvinnosakens målsmän.

Det europeiska kulturlif, hvilket så att säga utstrålade från Sonja Kovalevsky, och oupphörligt kom på tal i umgänget med henne, gaf nu en ny intensitet åt A. Ch. Lefflers reslust och samman

med en väninna, Julia Kjellberg (numera fru von Vollmar) begaf hon sig nyåret 1884 på en längre färd till Danmark, Tyskland, England och slutligen Paris. Genom A. Ch. Lefflers vittra rykte och genom anbefallningsbref, särskildt från Sonja, erhöllo de båda begåfvade svenskorna rika tillfällen att i en mängd olika kretsar studera nutidens andliga hufvudströmningar och ledande personligheter.

Redan under författandet af en essay öfver Lasalle (publicerad i N. I. Tidn.) hade A. Ch. Leffler börjat intressera sig för socialismen och i såväl Tyskland som England kom hon nu i beröring med målsmännen icke blott för socialismen, anarkismen och andra riktningar, utan för alla möjliga religiösa och vetenskapliga rörelser. Hon blef mycket van att »umgås med folk, som suttit i fängelse» och att få sina intryck i den mest brokiga blandning. Ena stunden hörde hon t. ex. Karl Marx' själfulla dotter, Eleonor Aveling, utlägga sin fars idéer; den andra stunden Bradlaugh eller Mrs Besant bekämpa dem; hon besökte teosofiska, positivistiska, ateistiska, estetiska soiréer; hon sammanfördes med personer af spiritistiska, evolutionära, högkyrkliga, frikyrkliga åsikter. Hennes estetiska intressen trängdes i bakgrunden af de sociala och religiösa frågorna; hon kände sig bli allt mer skeptisk under meningsbrytningarna kring henne, allt mer viss, att den ab-

soluta sanningen, i såväl sociala som religiösa frågor, ingenstädes stod att finna. Redan länge hade hon haft klart för sig, att ingen tänkande är blind anhängare af någon slags kyrkligt eller annat samfund; hon fann sig nu kommen därhän att kunna umbära hvarje slags mysticism, och blef allt mer tilltalad af evolutionismen som världsförklaring och af altruismen, motvägd genom den berättigade egoismen, som lefnadsregel.

Med Paris gjorde hon denna gång endast en turistmässig bekantskap; därför fick hon af Paris icke några intryck, i djup jämförliga med dem vistelsen i England medfört. Under själfva resan skildrade hon sina iakttagelser, bland annat från »det modärna London», i bref till Stockholms Dagblad och efter hemkomsten fortsatte hon att åt olika håll meddela sina intryck. Sålunda gjorde hon den nu så mycket omtalade Annie Besant först bekant för den svenska allmänheten (genom en essay i den af Gustaf Geijerstam utgifna *Revy* för 1885); äfven var det hon, som i det 1885 bildade kvinliga Idun höll det första föredraget, en skildring af den engelska dräktreformrörelsen, hvilken härigenom också hos oss kom i gång. Från denna tid började A. Ch. Leffler själf tillämpa reformidéerna i sin, redan förut eleganta och färgrika, men nu också originella toilett; icke ens denna privatsak fick hon emellertid ha i fred för offentlig kritik!

I julkalendrar och andra publikationer gaf hon ett uttryck åt sina tankar öfver det sociala problemet, som allt jämt sysselsatte henne. Sålunda framstälde hon (i skizzerna *Jämlikhet*, *Londons dockor*, *Fattigdom och välgörenhet* o. a.) frågan om den lag är orubblig, hvilken nu tyckes bjuda, att arbetaren skall svälta, medan födoämnen skämmas i magasinen; att han skall gå barfota, medan massor af skodon äro osålda; att han skall bo i en usel kåk eller vandra husvill, medan stora våningar stå outhyrda och prydliga hem danas genom hans arbete? Slutligen tager sig hennes intresse för den sociala frågan ett dikteriskt uttryck i dramat *Hur man gör godt*, hvilket hon redan börjat före sin utländska resa.

Hennes intryck från fattigmanshem, i hvilka hon var väl hemmastadd, och från välgörenhetsbazarer i Stockholm, där hon var mindre hemmastadd, var det verklighetsstoff hon ägde. För öfrigt voro gestalter och konflikter danade med hänsyn till syftet: att uttala en protest mot samhällets missförhållanden. Dramat blef härigenom den första, utpräglade tendensdikt författarinnan skrifvit, i fall man nämligen ger ordet tendensdikt dess riktiga betydelse, den af en dikt, där författarens afsikt att uttala någon viss idé, icke hans fantasi eller verklighetsiakttagelse, varit det afgörande för diktens tillkomst. Känd var visserligen harmen mot

de sociala missförhållandena, men iakttagelsen hade ej varit grundlig och, som den dramatiska framställningen var svag, blef tendensen än mer påtaglig; dramat gaf ej intryck af en äkta lifsbild annat än i den kraftiga akt, som spelade i arbetarhemmet.

Från denna tid började åsikterna bli mera delade om det litterära värdet af A. Ch. Lefflers produktion, ehuru på mycket olika grunder, allt efter som de bedömande tillhörde den äldre eller nyare litterära riktningen.

9.

Individualitetens inflytande på diktningen.

Den som klar, dogmatisk och reflekterande ansedda fru Edgren var i själfva verket så olik denna uppfattning som möjligt. Hon var ytterst impressionabel, hade i en mängd frågor alls inga »principer», endast impulsiva tycken; var mycket mottaglig för andras åsikter, försökte sällan motbevisa dem och slutade vanligen, sedan hon åhört två stridandes meningar, med att ge båda rätt, såvida icke endera fört konventionalismens talan, ty där var hon alltid på det klara. Hon sade en gång missmodigt om sig själf: »Jag är riktigt rädd att tala med människor, som äro djupt öfvertygade om motsatsen till hvad jag tror mig tänka, ty jag är ett vax, som hvarje stark öfvertygelse kan ge sin prägel. Lyckligtvis för mig finnes det så få starka öfvertygelser.»

Hos Anne Charlotte Leffler hade man svårt att upptäcka några af de brister, dem man plägar kalla karaktärsfel. Men man märkte lätt åtskilliga tomrum. Det största var denna frånvaro af motståndskraft mot dem, som stodo henne nära. Denna brist berodde af hennes känslighet, medan hon däremot, som sagdt, hade mycket mod när det gälde att bära offentliga anfall — ty ingen fåfänga gjorde henne i detta afseende feg. Men hennes nyssnämda svaghet gent emot påverkan af andra var däremot så stor, att hon stundom lät sina viktiga beslut bestämmas, ja, sin egen rättskänsla omstämmas af andras åsikter. Denna frånvaro af utvecklad själfständighet ökades under senare år, genom hennes obetingade omfattande af relativitetens grundsats i alla, äfven etiska, frågor. Hon var lifligt öfvertygad om, att intet absolut rätt eller orätt finnes, utan att allt måste afgöras af individen själf, efter det eller det särskilda fallet och att — innan man *visste* motsatsen — antagandet att valet skett efter samvetsgrann pröfning, var »icke blott det enda barmhertiga utan också det enda förnuftiga sättet att taga människors handlingar». Således kunde hennes bristande själfständighet ej få något korrektiv i aktningen för den allmänna rättskänslan, om hvilken hon i samma bref skref: »Jag har allt för ofta trotsat denna stormakt för att ha kvar en gnista af respekt för den. Jag vet allt för väl,

att den vanligen blott är bornerthetens dom öfver det, den icke förstår.»

Det hade emellertid stundom varit lyckligt, om A. Ch. Leffler haft något mer hänsyn för allmänna meningen och något mindre mottaglighet för enskildas mening.

Ett annat tomrum var frånvaron af den lättrörda, snabbt sympatiska känslighet, som ger en diktare innerlighet i blicken på de gestalter han skildrar, liksom i lifvet på de människor med hvilka han umgås. A. Ch. Leffler fyldes under sina iakttagelser af lifvet af ett äkta, fast lugnt intresse och detta återspeglas i hennes skildringar. Men hon kunde ej kring sina gestalter gjuta medkänslans darrande dager, hvilken i dikten verkar lika stämningsfullt som de blå tonerna i ett landskap. I lifvet bli de fint sympatiska känslomänniskorna så ofta de djupaste egoisterna, emedan deras mest utpräglade sympati dock vanligen är den för dem själfva, och deras egentliga ömhet den om sina personliga känslor. De njuta sina egna stämningar och lägga i dem all sin glöd, medan den mindre snabbkänslige vanligen har mera värme kvar som drifkraft för handling. Så var i hög grad fallet med A. Ch. Leffler; men den bundna värmen har mycket minskat behaget i hennes diktning. Än mer betydelsefull för denna vardt den nämda osjälfständigheten. En karaktärens svaghet

blir ju ofta äfven produktionens, och hos A. Ch. Leffler yttrar sig nämda frånvaro af energi i skaplynnet som minskad intensitet i skildringen. Såväl den bristande känsligheten, som den bristande intensiteten blefvo isynnerhet märkbara under senare skedet af A. Ch. Lefflers diktning. Ty ett dikteriskt skaplynne, som är episkt ej lyriskt, kan aldrig uttrycka sig rikt och fast i ett upprördt tillstånd eller i ett, där intryck jaga hvarandra; det behöfver ro både att förarbeta intrycken och att återgifva dem. Men A. Ch. Lefflers mottagliga sinne blef numera både af yttre och inre erfarenheter oroadt. Den lyckliga jämnvikt mellan innehåll och form, mellan verklighetstrogen iakttagelse och eftertanke öfver det iakttagna, mellan realism i skildringen och lyftning i känslan, som utmärkte hennes flesta tidigare arbeten, började att i någon mån rubbas. Hon lämnade aldrig hastverk till publiken; hon var tvärtom mycket samvetsgrann i sitt arbete, och sträfvade med en oaflåtlig möda, från första planen till sista korrekturet, att ge sitt bästa möjliga. Men hon var för snabb att skrifva om hvad hon erfor; intrycken hade ofta behöft bli djupare, iakttagelsen mer allsidig, mer konstnärligt omformad. I stället aflöste intrycken snabbt hvarandra och därför kunde ej häller målningen af dem få nog innerlighet. Och denna brist på innerlighet orsakade de omdömen om »realistisk foto-

grafering» och »kyla i färgen», hvilka nu allt oftare riktades mot A. Ch. Lefflers skildringar. Därtill kom, som följd af den förut antydda frånvaron af fullt säker smak, att hon ej valde med nog omsorg; hon medtog ej sällan tillfälligheter, som borde varit borta, och utelämnade däremot stundom väsentliga, karaktäriserande drag. Detta gäller också om de ämnen, hon bestämde sig för att utarbeta: af många, under åratal hopade, arbetsplaner lät hon ofta de mer intressanta ligga, för att upptaga de mindre betydelsefulla.

10.

Kvinlighet och erotik. Kvinnosaken. Äktenskapsfrågan.

Under de nu följande åren gjorde A. Ch. Leffler täta resor till Norge och Danmark, och i Stockholm fortgick det ifriga, impulsgifvande umgänget med Sonja Kovalevsky. De under denna tid mottagna nya lifsintrycken speglas rikt, men oroligt och utan full konstnärlig behärskning, i *En sommarsaga*. A. Ch. Leffler kände att för hennes skaplynne var det den genomlefda, icke den pågående, utvecklingen, hvilken gaf en ökad kraft åt produktionen. Hon skrifver sålunda (juni 1886):

»Det var romantikens åsikt, att ju rikare personligt lif, ju starkare personliga konflikter dess bättre produktion. Men den modärna skolan, Zola framför allt, har en motsatt åsikt och jag tror med större rätt. Ju mindre personliga konflikter, säga de, ju mera kraft sparad att lägga in i konstverket.

Jag känner att detta är sannt. Inför det personliga lifvets strider och känslor bleknar konsten och blir af underordnad vikt; det är endast när ens eget lif ej lägger beslag på ens fantasi, som denna är fri att skapa; det är endast när man ej slösar bort sina känslor på verkligheten, som man kan lägga in något af lidelse och glöd i dikten.»

Det var emellertid ej enbart frånvaron af fulländad konstnärlighet, som orsakade *Sommarsagans* brist på framgång. Boken gjordes till ett nytt program för gift kvinnas rätt, medan den i stället var full af ett nytt, personligt lif, som bragt till medvetande vissheten, att det centrala i kvinnofrågan var kvinnans möjlighet att bevara sin personlighet och sin individuella lifsgärning inom det erotiska området. Redan i *Kvinlighet och Erotik* I hade A. Ch. Leffler med utsökt finhet skildrat samtidens nya psykologiska företeelse, den modärna, utvecklade, kvinliga individualitetens ställning till det erotiska. Där hade hon låtit Alie visa från sig lyckan, då denna bjöds henne af den man hon älskade, emedan hon kände att han icke var tilldragen, tvärtom frånstött, just af detta modärnt individuella, detta personligt utvecklade i hennes väsen, men däremot strax tjusad af den naiva och outvecklade flicktypen, det gamla kvinnoidealet, »Eva, som icke ätit af kunskapens träd». Fru Heiberg skref om denna novell:

»Den maa endelig faa en Fortsættelse. Det maa senere gaa op for Rikard i Ægteskabet at blaa, smukke Øjne ikke er nok i Længden at leve et helt Liv paa. Hvorledes nu denne Skuffelse skal virke paa ham, om han skal synke eller stige ved denne Livserfaring, overlader jeg til deres psykologiske, klare Blik paa Menneskesjælen. Men straffes skal han for sin Hurtighed at glemme den ædle Drue for den søde Lemonade.»

Och det var delvis författarinnans egen hämdlust gent emot Rikard, som senare dref henne att (i *Kvinlighet och Erotik* II) återkomma till Alies historia. Men tills vidare tog hon ämnet från en alldeles ny sida i *En Sommarsaga.*

A. Ch. Leffler grep aldrig djupare in i lifvet, det lif, som lefves rundt om oss, än med nämda novell och med *En sommarsaga,* där hon, tvärtom, låter en utvecklad kvinlig personlighet, älskad och ej blott älskande, ingå i äktenskapet. Sålunda får hon att lösa den för mänskliga krafter nästan öfverväldigande uppgiften: att vara helt sin mans hustru och sympatiska lifshjälp, helt sina barns mor, helt husmor och helt en individualitet, med egna utvecklings- och arbetskraf. Här låter författarinnan första gången det erotiska krafvet bli en lika stark makt i en kvinnas lif som det personliga utvecklingskrafvet, och därför blir också Ullas lif ett splittradt, ty hon kan ej fylla båda krafven.

Författarinnan framstälde härmed den konflikt, som dagligen pågår i otaliga, utvecklade kvinnors lif. Men dels försvagades intrycket genom oklarheten i teckningen af Falks karaktär och genom bristande konstnärlig koncentration kring det egentliga ämnet; dels kom boken fram under den ifrigaste reaktionen mot kvinnofrågan; därför blef *Sommarsagan* i grund missförstådd. När jag i en anmälan af densamma yttrade, att »framtiden måhända kommer att känneteckna vitterheten från senare hälften af vårt århundrade som litteraturen om och af kvinnan», blef äfven detta missförstådt, som en orimlig förstoring af de kvinliga produktionernas värde. Yttrandet innebar endast konstaterandet, att den viktigaste nya »hufvudströmningen» inom litteraturen är det kvinliga elementets framträdande, kvinnornas bekännelser om sig själfva, männens nya syn på och konflikter med den modärna kvinnonaturen, med ett ord allt detta rika stoff, som genom skrifvandet af och om kvinnor blifvit en af århundradets mäst kännetecknande, litterära egendomligheter. Och jag tillåter mig att här upprepa, hvad jag då förgäfves påpekade, att intet af alla de ämnen, hvilka med afseende å kvinnan sysselsatt eller komma att sysselsätta den dikteriska intuitionen eller psykologien, har den betydelse, som innehållet i Alies och Ullas historia: konflikten mellan den modärna kvinliga personlighetens kraf och

äktenskapets.*) Det finnes få områden af människolifvet, som ej beröras af denna konflikt, och dess lösning är ett af de allvarligaste problem, samtiden har att arbeta med. Men när Anne Ch. Leffler påpekade detta, rönte hon samma öde som andra framsynta diktare, att af det, på denna punkt ännu ej vakna, tidsmedvetandet bli misskänd. Och misskännandet kom ej blott från det s. k. unga Sverige, utan äfven från kvinnosakens målsmän.

A. Ch. Leffler hade — som den föregående framställningen visat — genom egen erfarenhet kommit fram till kvinnofrågans lifspunkt, den kvinliga personlighetens djupt berättigade kraf på frigörelse, hvilket bland annat innebär rätten att själfmedvetet och själfbestämdt sätta in sina krafter i utvecklingsarbetet, vare sig medelbart inom familjen eller omedelbart i det offentliga lifvet. Hon ville att hvarken lag eller sed skulle hindra kvinnans fulla valrätt till hvarje studie- och arbetsområde; ville att hustrun skulle vara fullmyndig; i makt öfver sin person, sin egendom och sina barn likstäld med mannen i rätt som i ansvar, och hon respekterade hvarje förnuftig sträfvan i denna frigörelses tjänst.

---

*) I anmälningar af *Kvinlighet och Erotik* I (*Tidskrift för Hemmet* 1884) samt af *En Sommarsaga* (*Framåt* 1886).

Anne Charlotte Leffler

från trettio års åldern.

Men såväl hon som Ernst Ahlgren, Sonja Kovalevsky och andra deras jämnåriga, skilde småningom allt mer sin sympati från kvinnosakskvinnornas sträfvan, emedan den syntes dem urarta från en frigörelse till ett tvång för den kvinliga personligheten. A. Ch. Leffler hade (i *Sanna Kvinnor*) skildrat huru det gamla kvinnoidealets, den kvinliga svaghetens representant, hindrar den nya tidens kvinna, Berta, att erhålla en personlig lycka. Ty den ofta hörda tolkningen, att det är af manhat, som Berta icke svarar ja till sin friare, hvilar på en alldeles godtycklig konstruktion. Det är styrkan, hvilken här, som otaliga gånger förr, får lida och umbära för svaghetens skull. Men under kampen händer det att styrkan hårdnar och att frihetsvännerna i sin ordning bli förtryckare. Detta har inträffat med emancipationens målsmän. De ha ej insett, att kvinnans frigörelse från lagens och sedens tvång var ett medel, icke ett mål; de ha glömt att målet var verklig frihet för de olika kvinliga personligheterna att gå sina olika vägar, att följa hvar sin individualitets säregna kallelse och att sålunda genom sina olika krafter tillföra utvecklingsarbetet ökad rikedom. Och det var denna slags frigörelse, som A. Ch. Leffler hade drömt, hade diktat om.

Man kräfde nu tvärtom, som hon uttryckte sig, att alla kvinnosakskvinnor »skulle uppträda i flock

som en fårskock»; skulle tänka, tala och handla efter kvinnosaksprogrammet, ej efter sina egna samveten och tankar, samt att ingen i något afseende skulle höja sig öfver eller afsticka från de andra. Redan vid de af henne 1875 omtalade skolmötena, var det förnimmelsen af den hotande nya konventionalismen i kvinnobildningen, som gjorde A. Ch. Leffler oppositionell; det var känslan af att kvinnorna — i sin berättigade kamp mot de af männen stiftade lagarne och de af männen uppehållna fördomarne — å sin sida blifvit orättvisa, som kom henne att (i *Sanna Kvinnor*) framhålla kvinnans brist på karaktär och äkta sinnesrenhet som medverkande orsaker till männens själfviskhet eller lättsinne. Det var känslan af att kvinnorna började bli komiska i sina recept för kärleken, äktenskapet, sedligheten o. s. v. som senare kom henne att skämta med allt detta programmakeri i *Den Kärleken!* ehuru hon, som sagdt, långt ifrån angrep det allvarliga i de sträfvanden, hvilkas öfverdrift hon i den lilla komedien roade sig åt. Men framför allt var det för egen del, som A. Ch. Lefflers, redan förut motsträfviga och nu allt mer utpräglade, individualitet nekade att låta sig bestämmas af de bud kvinnosakskvinnorna utfärdat. Det första af dessa bud är att kvinnans handlingar och arbeten icke skola dömas efter deras egen mänskliga eller konstnärliga halt, utan efter deras gagn eller ogagn

för kvinnosaken. Det andra bjuder att kvinnan aldrig får framställas i litteraturen annat än som en af all erotisk sinlighet oberörd varelse, och att hela denna sida af kärleken hälst skall utrotas som det orena och låga — en mot lifvet lika väl som mot konsten och dikten fiendtlig tantdogm, hvilken A. Ch. Leffler med allt skäl hatade, såsom mer grundfördärflig för sund sedlighet och hel äktenskaplig lycka än vare sig manligt tyranni eller lättsinne. Det tredje budet förbjuder hvar kvinna, som vill behålla anseende för sinnesrenhet, att beundra geniet hos t. ex. en Georg Brandes eller August Strindberg eller någon annan författare, som intar en indifferent eller polemisk ställning till kvinnosakssträfvandet eller till den nyssnämda tantdogmen. Det fjärde budet befaller hvarje kvinna att, som en hädelse mot den heliga kvinnosaken, betrakta en hvar psykologisk eller naturvetenskaplig undersökning, hvilken icke slutar med påståendet om full likställighet i andlig begåfning och fysisk uthållighet mellan kvinna och man. Det femte budet bjuder att en äkta kvinnosakskvinna bör anse mänsklighetens välfärd uteslutande bero af, att kvinnor aflägga alla möjliga manliga examina och erhålla alla möjliga manliga arbeten, äfven om den sociala och sedlighetsfrågan därigenom blott ytterligare tillspetsas, och äfven om kvinnorna därigenom alldeles icke få det för dem *bästa* arbetet,

lika litet som arbetet kommer i de för detta dugligaste händerna — hvilket väl annars torde böra anses som vilkoret för såväl den enskildes arbetsglädje som för samhällets gagn af arbetet.

I dessa alla kvinnosakskvinnornas »du skall» och »du skall icke» såg A. Ch. Leffler och de med henne liktänkande en lagstiftning, genom hvilken kvinnoemancipationen höll på att bli en dogmatik, men icke en sanning. Hon kände att kvinnosaksfrågan var något oändligt mycket djupare och mer sammansatt än kvinnosakskvinnorna insett. Hon hade själf allt för ofta erfarit vikten och värdet af manligt kamratskap för att någonsin underkänna den sanningen, att mannens och kvinnans olikheter just är det som ger lifvet rikedom, och att all slags kampställning könen emellan är en, den sunda utvecklingen försenande, olycka, medan målet tvärtom är mannens och kvinnans ömsesidiga frigörelse och harmonisering i och genom hvarandra, och detta främst i och genom äktenskapet. Hon hade själf allt för mycken erfarenhet af kvinnorna för att ej veta, att den viktigaste andliga sidan af emancipationen var kvinnornas — också emancipationskvinnornas — frigörelse från deras egna fördomar, småaktigheter, ensidigheter. Hon ansåg att kvinnosaken hädanefter borde inordnas i den stora, sociala frågan. Hon förbisåg visserligen ej att emancipationssträfvandet måst utgå från det bildade få-

talet, medelklassens kvinnor, men hon kände, att det icke får någon mera omfattande och omdanande betydelse förr än det sträckt sig till de mäst förtryckta kvinnorna, de, som utgöra flertalet, de kroppsarbetande kvinnorna.*) (Se t. ex. *Hur man gör godt.*)

För den ena som den andra klassen af kvinnor insåg hon, att äktenskapsfrågan var den afgörande synpunkten, och det var ur denna synpunkt hon i *Sommarsagan,* som jag nyss påvisat, såg den modärna, kvinliga personlighetens utveckling.

Om hon hyst några illusioner med afseende å kvinnosakskvinnornas förmåga att förstå bokens allvarliga mening, så blefvo dessa illusioner snart skingrade. Hon utbrister sålunda (aug. 1886):**)

---

*) Den sociala frågan upptog vid denna tid ej A. Ch. Leffler på samma sätt som förut. Men under de följande åren, då hon af testatorn gjorts till medlem i styrelsen för den fond, (till främjande af sociala och nationalekonomiska frågors utredning) åt hvilken hennes 1886 aflidne vän, Viktor Lorén, testamenterat sin förmögenhet, egnade hon åt denna sin uppgift ett, äfven under hennes nya förhållanden, oförminskadt intresse. Och detta intresse berodde ej blott på hennes löfte till vännen, utan på vissheten, att den sociala frågan är mänsklighetens nuvarande lifsfråga.

**) Utom de på sid. 5, 61 och 102 anförda citaten ur min brefväxling med A. Ch. Leffler, äro alla brefutdrag (där ej annorlunda uppgifves) fr. o. m. sid. 23 t. o. m. sid. 106 hämtade ur hennes bref till brodern, professor Mittag-Leffler. Från och

»Björnson skrifver till mig: 'De vil få mange bud af taknemmelighed fra kvinder for det frigjörelsens ord De bragt dem.' Ja, A:s artikel är ett af exemplen härpå! Det är de s. k. frisinnade kvinnornas, deras, som borde anse mig som sin medkämpe, protest mot allt hvad verklig frisinthet heter, deras, som skulle stenat Fredrika Bremer, om de varit hennes samtida, eller åtminstone sagt, att hon fördärfvade kvinnosakens sanna utveckling, men som nu, när hon är död och *hennes* idéer gamla, inrätta ett förbund med hennes namn! Artikelförfattaren har nog rätt i att detta förbund icke skall bli fru Edgren synnerligen tacksamt för hennes skildring. Kvinnornas tack! Jo pytt! Blommor på min graf om 50 år kanske!»

Och hade A. Ch. Leffler redan förut misstänkt, att kvinnofrågan icke längre var en frigörelsefråga i djupare mening, så blef hon från denna tid viss i sin öfvertygelse och än mer besluten än förut att lugnt gå sin egen väg. Själfva stridsfrågan

---

med detta bref åter äro alla utdrag (där ej annorlunda uppgifves) hämtade ur min egen brefväxling med författarinnan.

Med afseende å brefvens ortografi började A. Ch. Leffler från 1875 tillämpa nystafningen, men, som hon själf säger, utan säkerhet eller konsekvens: hon är i detta afseende ibland ytterst radikal, ibland moderat, i brefven aldrig följdriktig. För att sålunda undvika en onödig oreda har i alla brefven den, i denna bok för öfrigt tillämpade, stafningen blifvit följd.

lämnade hon, öfvertygad om att tiden skulle ge henne rätt.

Nu skall kanske ett lugnt ord i frågan kunna bli hördt — helst när det är diktarinnans eget. Hon skref (1886):

»Jag har sökt att så noga, som låg inom min begränsnings möjlighet, lefva igenom den skildrade konflikten och jag har kommit till det alldeles positiva resultatet, att en bättre lösning än den gifna ej var möjlig. Om allt annat i boken kan jag tveka, men icke om det rätta i lösningen. Jag vet, att jag kommer att bli utsatt för det vulgära missförståndet, att jag vill predika att nu är det mannens tur att försaka sin lifsgerning för kvinnans, sådant som naturligtvis aldrig fallit mig in. Men jag menar, att när *en* måste försaka, så bör det (eller låt mig icke säga bör, för att ej bli oklar, så *måste* det, menar jag) vara den, som oberoende af könet, har den mindre utpräglade intellektuella individualiteten. Ulla *kunde* icke göra något annat än måla — hon var ensidig, men stark i denna sin ensidighet. Falk åter var ej af naturen bestämdt anvisad en enda väg; han kunde välja lefnadskall och kunde vika in på olika områden. Och därför, när nu situationen var sådan, att endera måste offra något af sitt eget, var det han, som borde göra det. Dessutom: han gjorde det icke ensam — hon offrade också mycket. Se huru ut-

veckladoch förändrad hon blifvit, sedan hon blifvit förenad med honom! Detta, att de för framtiden måste lefva skilda tidtals, då hon är på resor, tror jag icke är en olycka. Hvarför skulle det icke gälla om ett äktenskapligt samlif det samma, som gäller om allt annat samlif mellan människor, att de utveckla sig bättre och friare då de ej oaflåtligen hänga hop i ur och skur? En familj, där barnen alltid stanna hemma eller syskon, som åldras tillsammans! Hur stereotypa bli de ej! Hvarför skulle det icke gå på samma sätt med makar? Och det gör det sannerligen också. Nej, lefve en liten nordpolsresa då och då! Det håller kärleken frisk och personligheten fri. Jag försäkrar dig, att de bli lyckliga. Och han kommer som riksdagsman att arbeta för alldeles samma mål som förut, endast med litet andra medel. Hade han stannat kvar i alla sina dar i sin bygd, där han var en half profet, hade han stannat i växten» . . .

I fråga om nordpolsresornas betydelse för äktenskapsfrågans lösning undergick emellertid författarinnans åskådning en radikal ändring under senaste åren. Hon kunde då ej ens tänka sig några dagars skilsmässa mellan lyckliga makar!

Den förut framhållna böjligheten i A. Ch. Lefflers skaplynne var särskildt påfallande gent emot Sonja. Och när denna i A. Ch. Lefflers biografi

skildras som den tyranniskt fordrande, bredvid hvilken en annan ej kunde bibehålla sin självständighet, så är denna klagan icke *objektivt* sann. Sonja hade en så ovanlig förmåga af psykologiskt förstående, en så vid synkrets, att hon hvarken direkt sökte påtvinga någon sin mening eller indirekt gjorde det, genom att visa ringaktning för andras uppfattning. Men hennes genialitet och intensitet måste öfva ett starkt inflytande på alla, hur mycket mer då på den mottagliga A. Ch. Leffler, hvars klagan öfver Sonjas tryck är vekhetens vanliga protest mot en starkare personlighets inverkan.

A. Ch. Leffler kunde t. ex. ej motstå att genomdiskutera sina ämnen med Sonja, tills hon miste lusten att utföra dem eller blef förvirrad i sin syn på karaktärernas psykologi, eller blef ryckt från sina till Sonjas idéer och arbetsplaner. Med afseende å Sonjas fordringar i vänskap gälde samma sak. Om A. Ch. Leffler t. ex. tog afsked af Sonja med orden: »Vi träffas ej i morgon, jag måste arbeta», utbrast visserligen Sonja i en ström af skämtsamma förebråelser: »Trolösa kvinna, nedriga varelse! Hur långt är då lifvet? Har man råd att spilla bort ett ögonblick af glädje? Det är för *tokigt,* jag tillåter det alls inte» o. s. v. Men hade Anne Charlotte, medan Sonja hemtade andan, passat på att upprepa sin önskan, skulle Sonja tagit

skäl. Nu däremot blef förhållandet det alldeles motsatta mot hvad människor antogo, när de sågo den lilla, späda, i väsendet tillbakadragna, nervösa Sonja och den högväxta, lugna, säkra Anne Charlotte: den förra behärskade helt den senare. Men Anne Charlotte kände länge rikedomen i samlifvet så stor, att hon knappt blef medveten om trycket, förr än efter det, i Sonjas biografi så lifligt skildrade, samarbetet i dubbeldramat *Kampen för lyckan*. Detta arbete hindrade tyvärr för alltid Anne Charlotte Leffler att fullborda sitt eget, af rika personliga iakttagelser, af stort lifsinnehåll mättade romanämne (hvaraf blott ett kapitel publicerades i kalendern Svea 1888). *Utomkring äktenskapet,* var i planen djärfvare än något verk, A. Ch. Leffler någonsin kom att utföra. Hjältinnan var där nämligen en kvinna, som — då förhållandena omöjliggjorde hennes äktenskap med den man, hon älskade — dock icke ville försaka moderskapet. Hennes känsla af det berättigade i detta moderskap, framgånget ur en ömsesidig kärlek och ett klart, moget beslut, är så stark, att hon öppet erkänner och själf — dock ej i Sverige — genom sitt arbete uppfostrar sitt barn.

Kampen för lyckan var ett omöjligt experiment, det att, för lösningen af en estetiskt ohållbar uppgift, sammansmälta två olika diktarlynnen. Och när A. Ch. Leffler 1888 på nyåret efter åtskillig

tvekan beslöt att fara till Rom, var det till en del emedan hon, påverkad af Sonja, kände »behof att återtaga sig själf» (se biografien öfver Sonja) för att ge sig åt sitt arbete, som, utom nämda plan, äfven innebar en tredje del till *Sommarsagan,* en skildring af Ullas och Falks lyckliga samlif under de nya formerna. Att det just blef till Italien hon for, berodde på att hennes år 1886 döde, som en bror afhållne vän, Viktor Lorén, uttryckt sin önskan, att hon skulle besöka hans älsklingsland, som hon alltid längtat till — redan 1881 hade hon lärt italienska i hopp att någon gång komma till Italien — men som hon aldrig sett.

11.

Ny vår. Brytningar. Äktenskap.

Efter att ha tillbragt den ovanligt kalla och rägniga, och således otillfredsställande, vintern i Rom, följde A. Ch. Leffler på våren prof. Mittag-Leffler och hans hustru till Afrika — en färd, som hon skildrade i resebref till Stockholms Dagblad. På hemvägen träffade de i Neapel en af broderns matematiska bekantskaper, Pasquale del Pezzo, markis af Campodisola. En gemensam vän, hvilken de råkat på återvägen från Tunis öfver Palermo, hade skildrat professor del Pezzo på ett sätt, som väckt A. Ch. Lefflers lifliga psykologiska intresse, emedan hans utvecklingshistoria var präglad af samma slags pathos som hennes egen: kampen för personlighetens frigörelse ur förhållandenas makt. Han tillhörde en ytterst konservativ, legitimistisk familj, som stod i opposition mot alla de förändringar Italien sedan femtiotalet undergått. Men han, äldste

sonen — årsbarn med det nya Italien — hade frigjort sig från fördomarna och slutit sig till det unga Italiens sträfvanden. Mot alla familjetraditioner hade han sökt en statens tjänst, som professor i matematik vid Neapels högskola — en själfvunnen titel, hvilken han var lika stolt öfver som han var likgiltig för sina ärfda.

Medan hennes syskon sedan fortsatte norrut, stannade A. Ch. Leffler på Capri. I juni skref hon därifrån:

» — — — Lifvet är förunderligt rikt på uppslag och nya erfarenheter, mitt lif åtminstone. — Capri är ett hänförande ställe, det bästa af alla. Det konstiga hotel Pagano — där alla världens konstnärer dekorerat väggar och dörrar — med djupa loggior utåt hafvet samt en liten trädgård uppfyld af berusande blomsterdoft, instängd mellan med vin och rosor behängda murar, utanför hvilka mandolinspelarne om kvällarna draga fram sjungande sina glödande kärlekssånger — denna vrå gömmer några blad af mitt lifs historia. Lifvet, det verkliga lifvet är något annat än dröm och längtan. Vi äro för romantiska, för sentimentala, för kontemplativa där uppe i norden. Af syditalienaren skall man lära sig att lefva, han kan det. Jag skrifver galenskaper, tycker du kanske. Men tids nog kommer jag igen till nordens grå

himmel med sina tunga drömmar. På Capri är lifvet fullt af lifsglädje.»

Afsikten att återvända till lifvet under nordens grå himmel blef icke förverkligad. I det land, dit hennes döende vän med en slags profetisk aning bedt henne resa, emedan »den som ej sett Italien endast är en half människa», hade hon mött den lifserfarenhet, hvilken skulle omskapa först hennes inre, sedan hennes yttre lif. Den fortsatta samvaron med Pasquale del Pezzo utvecklade sig till den ömsesidiga, allt omfattande, lifsafgörande kärlek, som, efter svåra inre strider, föranledde A. Ch. Leffler att (1889) upplösa sitt föregående äktenskap. Några månader därefter blef Pasquale del Pezzo, genom sin fars död, hertig af Cajanello, och fick, som familjens hufvudman, nya svårigheter till de redan förevarande i och för ingåendet af sitt äktenskap med en frånskild, protestantisk skriftställarinna. Huru helt än han själf var en son af det unga Italien — ingen lösgör sig dock lätt från de faktiska förhållandena i sitt fäderneslаnd eller från traditionerna i en högaristokratisk släkt, som allt ifrån nionde århundradet varit med om att göra Neapels historia.

Bref från denna tid belysa A. Ch. Lefflers inre lif och, som jag vet mig icke begå någon för henne eller andra plågsam ogrannlagenhet, skall hon i det följande själf tälja sin lyckas korta saga, en saga

ur hvilken man ännu mycket fullständigare än af Sonjas lifshistoria erhåller »ett bekräftande af regeln, att hjärtelifvet är det väsentliga, icke blott i den kvinliga, men i den mänskliga naturen, och att den högst och den lägst begåfvade i andligt afseende alltid kunna mötas i detta centrala område för mänskligt lif».*)

Hon skref under vintern 1889:

»— — — Hvad jag genomlefvat under detta halfva år! Alla sinnesrörelser från de ljufvaste, lyckligaste till de mäst slitande — —. Jag känner ingen, som jag tror varit så lycklig som jag under denna tid. Jag känner ingen, som jag tror njutit en sådan fullkomlig kärlek. Och heller ingen, som på samma gång lefvat i så stridande konflikter. — — —

Jag har fruktat kärleken — och jag hade rätt. Ty när jag i Florens stod på väg att resa hem och skiljas från den, som blifvit mitt allt, då kände jag, att detta var undergång, hopplös undergång för mig. — — — Men nu har allt löst sig i harmoni. Och jag reder mig bra med det stora problemet att älska helt och fullt och uteslutande och ändå bevara mitt eget, individuella, inre lif. Men aldrig ha heller två människor förstått hvarandra

*) Se slutorden i A. Ch. Lefflers biografi öfver Sonja Kovalevsky.

så fullkomligt som vi båda, dock så olika, naturer. Språk, uppfostran, race, karaktärer — allt detta skiljer oss, och dock skiljer oss intet. — — — Man misstar sig lyckligtvis ofta, då man tror sig ha satt hela lifvet på ett kort. Lifvet är rikare på nya uppslag och möjligheter än man mången gång tror. Och jag är så gladt förundrad öfver den otroliga spänstigheten i min egen natur, öfver att ha förmått lefva upp på nytt så helt och rikt. — — Många arbetsplaner bygga och bo i mitt hufvud. Napoli är jag alldeles betagen i och skattar mig obeskrifligt lycklig att få lefva här i ständigt solljus och med de härligaste utsikter af haf och land, bara jag sticker näsan utom dörren — under det man hemifrån skrifver om bara mörker. En i afseende på himmel och natur mer gynnad stad än Napoli finns icke i Europa. Och jag, som älskar naturen så obeskrifligt, jag njuter hvarje dag af att kunna lefva ständigt midt i naturen och ändå i en stor stad. Italien har till den grad tagit mitt hjärta, att jag ej tror att jag någonsin mer kunde lefva lycklig i norden.»

Under sommaren 1889 gjorde Anne Charlotte Leffler med mor och syskon ett längre besök i den gamla, kära barndomsbygden vid Hjo, utgaf på hösten en ny novellsamling *Ur lifvet* och reste sedan med Sonja Kovalevsky till Paris. Vistelsen där har hon själf skildrat i sin bok om Sonja, från

hvilken hon skildes då hon fortsatte till Rom. Det var en för henne själf mycket upprörd tid och det blef under denna, som de båda väninnorna började gå tysta tillsammans — tysta med afseende å sina innersta känslor. Om en oförbehållsam skildring af A. Ch. Leffler under denna tid här vore möjlig, skulle den visa ett sällsynt djup af äkta kvinlig hängifvenhet, osjälfvisk offervillighet, förtroendefull och förstående generositet under det svåra väntans år, som förflöt innan hon ingick sitt nya äktenskap. Hon sammanfattar sin sinnesstämning i dessa rader:

»— — — Jag lefver ensam här i Roma, men trots den yttre ensamheten eger jag all den fullkomliga lyckans rikedom inom mig; jag tycker att jag fått en Guds gåfva så stor, att ingen människa, jag känner, fått så mycket — i synnerhet ej vid min ålder.»

Den 7 maj 1890 vigdes borgerligt på Capitolium i Rom Anne Charlotte Leffler och duca di Cajanello samt senare, enligt särskildt påfligt tillstånd, genom kyrklig katolsk vigsel — det svåruppnådda vilkoret för hans mors samtycke — hvarefter makarne snart därefter ställde färden till hustruns hemland. Där lärde sig neapolitanaren att älska nordens ljusa nätter, vinterns is och snö, som han första gången såg, julgranen i det svenska hemmet, men framför allt hustruns så ömt afhållna mor

och syskon. Och under allt detta kände hon sin lycka växa genom denna sympatiska kärlek, som gjorde allt hans till hennes, allt hennes till hans, denna kärlek, som, enligt hans egna ord, fängslat sydlänningens lika väl som den nordiska kvinnans »själ och hjärta, hemligaste tankar och doldaste fantasier och som ej kunde dö förr än endera upphörde att lefva».

På våren samma år hade andra delen af *Kvinlighet och Erotik* utkommit. Diktarinnan ville där skildra huru det stolta och sträfva i en utvecklad nutidskvinnas personlighet kan besegras af kärleken, lifvets stora, allmänmänskliga lag, och huru hennes fulla hängifvenhet kan omdana en mans ytliga förälskelse till äkta kärlek: således en lofsång till Eros' makt, en lidelsefull lofsång, hvilken dock hade för mycket af yra för att bli fullt förstådd. Boken hörde till A. Ch. Lefflers alltför hastigt skrifna och hade — liksom komedien *Den kärleken!* — tillkommit under den närmast föregående, af inre konflikter fylda tid, som i alla afseenden var ogynnsam för skapandet af jämviktsfulla diktverk. Alie blef ej ett klart uttryck för författarinnans nya erfarenhet: att kärlek och kvinlighet stå i innerligaste växelverkan med, ej i motsats till hvarandra, och hjälten i boken är lika svagt tecknad som Falk. *Kvinlighet och Erotik* blef därför, på ett personligt sårande sätt, missförstådd.

Författarinnans offentliga protest mot identifiering af Alie med vare sig henne själf eller någon annan, förklingade ohörd. Och ehuru skildringen i yttre afseenden icke motsvarar författarinnans upplefvelser, är den dock i inre mening en teckning af personliga känslor, ehuru en ensidig teckning. Tjusningen af en ungdomligt eldig förälskelses hittills okända lycka fick där ord, men ej den än mer hänförande erfarenheten af den stora kärlek, som för båda makarne »uppenbarat idealet och harmonien» i ett det innerligaste äktenskapliga samlif. Och den bok, i hvilken A. Ch. Leffler kunde nedlagt sin verkligt gällande protest — genom att däri innesluta sina erfarenheter af den kvinliga personlighetens utveckling genom äktenskapet, på samma gång som möjligheten af dess bevarande inom äktenskapet — den blef aldrig skrifven.

Under nyssnämda, halfårslånga besök i Sverige skref A. Ch. Leffler på tre dagar *Familjelycka*, ett af hennes bästa dramatiska arbeten, bygdt på hennes varma känsla af ungdomens rätt att på eget ansvar få lefva lifvet. Men annars kände hon sig mindre hågad att dikta, än någonsin förr; hon ville helt få ge sig åt lyckan att för egen del helt lefva.

Ty A. Ch. Leffler hade den sällsynta förmågan *att lefva lifvet*. Hon ägde hvad diktaren kallat ung-

domens glada hemlighet, den att glömma hvad man »af forntid och af framtid vet.»

Spänstig, obruten som en tjugoåring ingick A. Ch. Leffler vid fylda fyrtio i sitt nya lif och hon medförde dit den i hög grad kvinliga natur ur hvilken, spontant och energiskt, strömma glädjens, hängifvenhetens, helsans, omedelbarhetens krafter. Det var dessa krafter, hvilka ständigt kommo henne att föryngras och förskönas. Den, som betraktar hennes runda, outvecklade, barnsligt omornade ansikte på porträttet från tjugoårsåldern, och jämför det med bilden från fyrtiotalet, där det själfulla ansiktet lyses upp af de eldiga ögonen, som stråla under det grånade, men lika yfviga håret, den inser att icke naturen men lifvet varit konstnären, som förfinat och förädlat dessa drag.

Under ett samtal mellan bildhuggaren Walter Runeberg och Sonja Kovalevsky yttrade den förre, att han fann äldre män, med utveckladt själslif, mer intressanta att modellera än unga män, medan han däremot ej intresserade sig för att modellera äldre kvinnor. Sonja Kovalevsky upptog ämnet och gaf på sitt lifliga sätt Runeberg rätt, att den utvecklade äldre mannen är ett bättre ämne för konstnären än den åldrade kvinnan, men att detta beror på, att lifvet så sällan utvecklar personligheten hos kvinnan, utan tvärtom utplattar eller krossar den. »*Om* någon gång en kvinnas personlig-

Anne Charlotte Leffler
från fyrtio års åldern.

het utvecklas, blir hon som äldre lika intressant för konstnären som den äldre mannen», menade Sonja, »se bara på Anne Charlotte! Hvem skulle ej hellre vilja göra hennes byst nu, än vid 20 år!» Hvarje artist, som går från porträttet af 1870 till det från 1890, instämmer troligen i detta yttrande.

Den senare bilden är alldeles den kvinnas anlete, som vid denna tid med anledning af det nya hemmets ordnande kunde skrifva de, af ung kärlek vibrerande, orden:

»Jag ville att *allt* i min känsla, skulle vara nytt och friskt för Pasquale; jag tycker det är en orätt mot honom att jag förut haft något enda af de intressen, som nu sammanhänga med vårt lif.»

A. Ch. Leffler var just en af de människor, som hafva den erotiska genialiteten, om hvilken ett så lifligt samtal utspann sig i Sonjas salong. Och det är nästan med Sonjas ord, som Anne Charlottes, af sorgen förkrossade, man efter hennes död skrifver: »Hon hade kärlekens geni — ty kärleken är en genialitet lika väl som konsten, som vetenskapen. Alla människor kunna icke älska. Men *hon* kunde det till fullkomlighet.»

I februari 1891 hade makarne fått sitt hem i Neapel i ordning. De hade byggt bo vid Via Tasso, »poeternas och de älskandes gata», klättrande mellan trädgårdar och grönskande höjder från

hvilka man har den härligaste utsikt öfver hafvet. Hemmet ställdes på en helt annan fot än den, en duca di Cajanellos traditioner borde innebära, ty båda makarna hade samma fasa för det konventionella och samma föresats att undandraga sig dess inflytande.*) Men enligt svenska begrepp blef emellertid hemmet både vackert och prydligt. I ett rum var allt, såväl möbler som draperier, helt och hållet svenskt, och det var detta A. Ch. Leffler utsåg till sitt arbetsrum.

*) När man i Sverige uttydt tecknandet af D:ssa di Cajanello efter A. Ch. Lefflers flicknamn, som ett uttryck af aristokratisk inkonsekvens hos den demokratiska författarinnan, har man varit okunnig om, att i Italiens högaristokratiska kretsar hustrun alltid bär sitt eget *namn*, aldrig mannens, men däremot hans *titel*. Ett *familjenamn* Cajanello finnes icke: Cajanello är namnet på det gamla hertigdömet, beläget ett stycke norr om Neapel (af hvilket A. Ch. Leffler i *Norrnan* 1891 gaf en så liflig bild genom skizzen: *När il Signor Duca besöker sin landtegendom*.) Hon hade således valet att antingen icke ha något som helst samband med sin mans titel, hvilket stred mot hans önskan, eller att bära den i den enda form den existerar.

12.

A. Ch. Leffler i biografien öfver Sonja Kovalevsky.

Färdig att inflytta i det nya hemmet drabbades hon, själf sjuk, af budet om Sonja Kovalevskys död. För andra gången lade hon nu undan sitt eget arbete för väninnan och ägnade sig åt nedskrifvandet af hennes biografi, hvilken hon redan i utkast hade färdig på sommaren.

I denna skildring af A. Ch. Leffler, där hennes vittra verksamhet endast blifvit omtalad i sammanhang med hennes egen utvecklingsgång, måste emellertid hennes sist utgifna bok, skildringen af hvad hon hade upplefvat samman med Sonja Kovalevsky och hvad denna om sig själf berättat, få ett större rum än hennes öfriga litterära arbeten.

Ty biografien öfver Sonja Kovalevsky är också en del af A. Ch. Lefflers egen; den innehåller omedelbart flera värdefulla bidrag till hennes hi-

storia, men framför allt belyser den A. Ch. Lefflers skaplynne, både genom hvad hon kunnat genomtränga och hvad hon måst lämna oförklaradt af Sonja Kovalevskys.

A. Ch. Lefflers, med opartisk klarhet och ärlighet på samma gång som med utomordentlig talent och, i det stora hela, med sympatisk hängifvenhet utförda bild af Sonja Kovalevsky har blifvit tecknad med bemödandet att visa denna så mänsklig och lefvande som hennes, i ord ej skildringsmöjliga, varelse kan framställas: en varelse, på samma gång tung, melodisk och gnistrande, som de kvicksilfverfontäner, hvilka smyckade morernas palats.

Sonja Kovalevsky var sammansatt af de yttersta motsatser: en utomordentlig kultur och en stor, vild naturkraft; var i oändlighet splittrad, nyanserad, impressionabel och till ytterlighet energisk, enhetlig, intensiv; hon egde en modern, analyserande, observerande intelligens och en österländskt fruktbar fantasi; var en exakt matematiker och en idealistisk drömmerska. När man räknat upp alla dessa motsatser, har man ännu hundra onämnda och finner sig ha sagt intet om denna personlighet, hvars utomordentliga, sympativäckande behag kanske till stor del just låg i föreningen af dessa, annars oförenliga, motsatser, en personlighet, hvars rikedomar man ej kunde uttömma, hvars väsen man ej kunde

utgrunda, med geniets, kvinnans och den slaviska rasens trefaldt problematiska natur.

Icke heller trodde sig A. Ch. Leffler till fullo hafva löst detta problem, men hon grep sig an med denna uppgift så som hon gjorde med sina dikteriska: hon ville *förklara människan.* Idealisering ansåg hon icke vara vägen till förklaring, utan den sympati, som icke är den personliga, hvilken känner sig dragen blott af det besläktade, utan den, som inifrån ser de gestalter, den skildrar, som förstår och känner med dem. Ju enklare och helgjutnare man söker hålla en figur, ju lättare blir den förstådd; ju mångfaldigare man söker gifva bilden, ju mer förvillas intrycket, ju osäkrare blir läsaren, hvars tankar härigenom ryckas fram och tillbaka, som när man söker ett spår i sanden.*)

Det var med denna grundsats för ögonen och med vissheten, att komma att vålla denna osäkerhet hos läsaren, som A. Ch. Leffler tecknade Sonja Kovalevsky. Biografien har i början, där Sonjas egna skildringar varit stoffet, och i slutet, där A. Ch. Lefflers egen sorg lyfter framställningen, verkligen blifvit hvad Ibsen menade, då han rådde henne att dikteriskt lösa uppgiften. Men i mellanpartiet har den brist på smak, som redan blifvit anmärkt, samt oförmågan af säkert urval mellan

*) Se *Efterskrift till Kvinlighet och Erotik.*

det verkligt och blott skenbart karaktäristiska, mellan väsentligt och tillfälligt, kommit att skada framställningen genom att det tillfälliga ofta stälts på samma plan som det väsentliga. Detta verkar förvirrande i mycket högre grad än hvad mångfalden i Sonjas natur, på ett annat sätt behandlad, hade behöft verka.

Såväl öfver skildraren som den skildrade har därför A. Ch. Lefflers biografi af Sonja Kovalevsky — jämte stora loford — framkallat de hårdaste omdömen; för bådas skull äro därför här några meddelanden väl behöfliga.

A. Ch. Leffler har själf genom inledningen aflägsnat alla anspråk på en fullständig, objektiv biografi och detta är det första, som man vid bedömandet måste fasthålla. Hon har blott, som hon skref i ett bref, velat fylla en sin »käraste och dyrbaraste plikt»: att samla allt det intressanta, hon visste om Sonjas personlighet, »för att bevara det åt den framtid, som helt visst kommer att åt Sonja Kovalevsky ge en plats i hennes tids historia».

Vid fyllandet af denna plikt har A. Ch. Leffler varit genomträngd af vissheten, att det icke var »möjligt att gifva af Sonja en mera sympatisk bild» än den hon gaf, och därjämte skref hon, när hon slutat skildringen:

»Jag vet, att jag hela tiden vid författandet af denna biografi haft en så lefvande pietetskänsla

till min ledning, att jag, vid hvarje ord jag sagt, sökt att liksom aflyssna Sonja hennes innersta tanke och framställa henne så, som hon ville bli framstäld, låta mig ledas af henne och endast af henne. Ännu har jag hennes ande öfver mig och har därför kunnat göra det. Om några år skulle jag ej kunna göra det mer, skulle ej kunna tillägga ett ord utan att förstöra andan i det hela.»

A. Ch. Leffler öfvade, då hon sålunda skref om Sonja, samma stora, manliga öppenhjärtighet, som hon skulle öfvat, ifall hon talat om sig själf. Men hon har ej därigenom i alla afseenden framstält Sonja så, som denna »ville bli framstäld». A. Ch. Leffler besinnade nämligen ej tillräckligt, att de sammansatta stämningsmänniskorna icke kunna göras förståeliga med alldeles samma medel som de enhetliga karaktärerna.

Ty när en mängd psykologiskt egendomliga smådrag träda den med personligheten obekanta läsaren till mötes, oförmedlade af leendets, blickens, stämmans, och den för Sonja egendomliga humorns charme, samt flyttade ur sammanhanget med omgifningen, med händelserna, med tiden, då erhålla de något helt annorlunda bestämdt än i verkligheten och förefalla att hafva haft långt större dimensioner.

Genom att i tryck fixera alla en stämningsmänniskas lynnesskiftningar, hugskott, självmotsägelser,

kommer man nämligen ofrivilligt att kristallisera dem, att ge fasta konturer åt det, som i verkligheten hade molnens lätta, behagfulla, flytande former.

Därför delade jag ej fullt A. Ch. Lefflers åsikt, vare sig om omfattningen af, men i synnerhet ej om tiden för utgifvandet af denna biografi. För den med personligheten ytligt eller alls icke bekanta samtiden, är ett plastiskt tillvägagående det, som passar för en stämningsmänniskas bild, ett tillvägagående, som aflägsnar tillfälligheterna och framhäfver väsentligheterna. På ett visst afstånd är statyn det enda konstverk, som gör en stor verkan, således också en *sann* verkan, af en stor personlighet.

För framtiden åter, hvilken — för att bruka en paradox — kommer närmare genom att komma på ett ännu större afstånd, ger den pittoreska metoden, som A. Ch. Leffler valt, den värdefullaste bilden. Det i hvardagslag studerade, i en intim miliö placerade, i alla detaljer noggrannt utförda porträttet, blir alltid det för en följande generation mest intressanta, liksom det för sympatiska och intelligenta ögon redan i samtiden mest dyrbara — och det hade varit att önska, att endast sådana ögon fallit på Sonja Kovalevskys biografi.

Alla böra emellertid minnas, att A. Ch. Leffler hade väninnans och författarinnans dubbla intresse för allt, smått som stort, hvilket var för Sonja karaktäristiskt; att hon älskade allt, att hon därför förstod mycket; att hon ingalunda dömde — och därför har hon icke kunnat fatta, att ej alla andra också skulle kunna förstå och afhålla sig från att döma.

A. Ch. Leffler förstod mycket — men i några väsentliga afseenden förstod hon föga eller intet, och det är i dessa afseenden, som bildens färger icke fått de rätta valörerna. I ett fall beror detta endast på en, hos A. Ch. Leffler alldeles naturlig och af henne själf erkänd, oförmåga att bedöma den vetenskapliga sidan af Sonjas personlighet. Kärleken till vetenskapen var afgjordt det, som gaf denna personlighet dess höjd och fasthet, dess andliga ryggrad så att säga. Och när Sonjas förhållande till vetenskapen — genom A. Ch. Lefflers beslut att begränsa sin framställning till en helt och hållet subjektiv skildring — blifvit starkt underordnadt, så har också hela personligheten i biografien kommit att verka mycket mindre kraftig och enhetlig, än den i verkligheten gjorde. Sonjas vetenskapligt skolade, genomskinligt klara, följdriktiga sätt att tänka, hvilket så starkt påverkade hennes diktning, hennes lifsåskådning, hennes känslor, har därigenom ej fått sin rätt, således ej heller

den ena stora sidan af hennes genialitet. A. Ch. Leffler ville, med all rätt, visa kvinnan i matematikern, men har icke visat matematikern i kvinnan, annat än i ett fall, där hon på visst sätt gaf vetenskapen ett alldeles för stort rum i Sonjas lif, ett fall, till hvilket jag senare återkommer.

En annan sida af Sonjas lynne, den för henne egendomliga humorn, har ej heller af A. Ch. Leffler, med hennes egen saknad af humor i egentlig mening, blifvit rätt tecknad. Mångfaldiga gånger tog — som redan är anmärkt — Anne Charlotte Sonjas skämt på fullt eller halft allvar, som t. ex. när denna skildrade sina »triumfer» som sportkvinna eller sin »förälskelse» i den eller den personen, eller sin »afsky» i den eller den riktningen. Och den vikt, som i biografien förlänats åt allt detta tillfälliga — såväl i Sonjas muntliga som skriftliga meddelanden — är det, som gör bilden oklar. Den allra hvardagligaste människa skulle, om hennes infall och inkonsekvenser erhölle samma proportioner som hennes handlingar, kunna skildras som bizarr — och huru mycket mera blir då icke detta fallet med undantagsnaturen!

Äfven i de slutsatser A. Ch. Leffler själf gör om Sonja, har hon icke vägt innebörden af sina ord så väl som det varit att önska; hon har därigenom dels kommit i motsägelse med sina egna uttalanden och dels fält omdömen, hvilka hon

själf skulle varit den första att rätta, ifall hon lefvat och funnit att hennes ord blifvit uppfattade absolut och ensidigt.

Så är t. ex. fallet med kommentarierna till Sonjas skildring af sina känslor på färderna mellan Stockholm och Malmö.

Man får genom dem ett intryck af djup bitterhet mot Sverige, som dock icke fanns. Mer än en gång uttalade Sonja tvärtom varm tacksamhet till det land, som beredt henne ett hem och ett arbete, och detta yttrade hon ej till svenskar endast, utan till utländingar. Hennes klander mot Stockholm var det mycket berättigade, att man där befann sig i en *småstad*, där alla lade sig i hvarandras angelägenheter och där man aldrig kunde skilja mellan sak och person. Hon fann — och äfven detta med fullt skäl — att den andliga horisonten här var trång och till följd däraf toleransen medeltidsmessig, omdömen, dem A. Ch. Leffler helt instämde i. Men på samma gång var Sonja fullt rättvis mot svenskarnes goda sidor. Hon beundrade det — i allt som ej gäller *nya* idéer — generösa i svenskens skaplynne; särskildt menade hon sig aldrig ha sett så mycken offervillighet som hos stockholmarne.

Äfven yttrandet om Sonjas endast »skenbara» anspråkslöshet är ett af dessa för hastiga omdömen. Hennes anspråkslöshet var,. liksom Anne Ch. Leff-

lers egen, äkta, men därför icke dum. Att hon skulle känna och inse sin öfverlägsenhet var själfklart, och detta har alls icke med anspråkslösheten att göra. Anspråkslöshet hos geniet är dels att ej öfverskatta sin öfverlägsenhet, dels att ej på grund af denna förbise andra och, slutligen, att ej taga den som anledning till orimliga kraf på andra. Ingendera var fallet med Sonja. Hon snarare underän öfverskattade sin begåfning; hon var intresserad af de mäst enkla människor och hänsynsfull mot äfven den obetydligaste; hon var lika rörande tacksam för den minsta tjänst eller vänlighet, som hon var försynt i att mottaga sådana, annat än af verkliga vänner. Och på samma gång som det visserligen är sannt, att hon icke eftersträfvade borgerliga dygder, ringaktade hon dem långt ifrån. Hon beklagade tvärtom, att hon ej hann uppfylla hvardagslifvets plikter, så som hon skulle önskat. Särskildt i ett förhållande, som biografien nästan alldeles förbigår, det till dottern, hade hon mycket mer af en mors kärlek än man af skildringen får anledning att tro. Och ehuru hennes tid icke räckte till att ägna sig åt dotterns utveckling, så som hon skulle önskat, gaf hon henne, de stunder hon sysselsatte sig med henne, mera af ömhet, förstående och utveckling än många af de exemplariska mödrar, som aldrig tänka på annat än sina barn, utan att dock andligen hjälpa dem ett steg framåt.

Den allra väsentligaste orsaken hvarför Sonja, genom A. Ch. Lefflers biografi, kommit att verka osympatiskt på så många, är att man i henne möter ej blott en egendomlig personlighet, utan en egendomlig *nationalitet* eller rättare blandning af nationaliteter: hon är tyska, zigenerska, polska, men framför allt ryska. Detta nationallynnes, från vårt så afvikande, egendomligheter hafva alls icke blifvit framhållna af biografen. Mycket, som nu förvånar, är ur ras-synpunkt förklarligt, ehuru knappt för germaner förståeligt. Ryskans — således också Sonjas — temperament är en isotherm, som går än högt öfver, än långt under de parallelcirklar, som äro dragna för det nordiska kvinnoidealet och kvinnosakskvinnoidealet. I Ryssland har däremot biografien — ehuru dess offentliggörande ej har helt gillats af Sonjas personliga vänner — blifvit uppskattad som en genial psykologisk bild af det ryska temperamentet, oaktadt detta temperament ej i biografien är särskildt karaktäriseradt.

I synnerhet är det ett slaviskt drag i Sonjas lynne, som fått ett ofullständigt uttryck i biografien, när där yttras, att hon hade ett ständigt behof af omväxling och stimulus. Detta var — i ordets vanliga mening — icke fallet. Hon kunde hela halfår isolera sig under ursinnigt arbete. Men arbetet var då för henne hvad, under

en annan period, världslifvet eller vänskapen eller kärleken var: den eggelse, genom hvilken hon *kände sig lefva.* Slaven behöfver i hvarje moment energiskt, lidelsefullt förnimma sin egen tillvaro, just emedan han vet, att i hvarje moment på honom lurar den andliga döden — den tendens till nirvâna, till dådlös melankoli, till viljelöst stillastående, som fått sitt fullaste, dikteriska uttryck i Oblomowtypen — som för slaven, halfösterlänning som han är, utgör en ständig möjlighet. Och i detta sitt behof af intensitet blir han hejdlös och hänsynslös; endast i denna mening var det, som Sonja inga medel skydde för att nå sina mål. Slaven är ytterlig, vare sig det är vetenskapen eller religionen, njutningen eller askesen, nihilismen eller världslifvet, kärleken eller försakelsen, som han kastar sig på för att känna tillvaron intensivt, detta, hvilket är det djupaste krafvet i hans varelse.

Hela den genuint ryska sidan af Sonjas väsen var så olik A. Ch. Lefflers som möjligt. Hon var lika måttfull och böjlig, efter förhållandena lika modifierbar, som Sonja i lifsfrågor var intensiv. A. Ch. Leffler hade germanens långsamhet, Sonja slavens våldsamma impulsivitet i beslut; A. Ch. Leffler hade den hennes ras tillhörande uthålligheten; Sonja ryssens plötsliga, omotiverade öfvergångar och växlingar från ett själstillstånd till ett annat, från ytterlig munterhet till djupaste melankoli, vildaste

arbete till makligaste ro. A. Ch. Leffler var en ljus opportunist, som gjorde det bästa af förhållandena; Sonja en våldsam idealist — som hennes ras är det — en idealist, hvilken oupphörligt stötte sin panna mot verkligheten. A. Ch. Lefflers hela temperament var ett, som utan svårighet insåg att

»Die Sterne, die begehrt man nicht»,

Sonja ville intet annat hafva än stjärnorna. Hennes ärelystnad var icke den torra, heta, galliska ärelystnaden, ej heller den inbundna, tunga nordiska: den var släkt med sagotörsten — österlänningens törst — efter det underbara. När hon nått sitt mål, hade det icke vidare värde för henne; hon fullföljde då ett nytt — mindre drifven af äregirighet än af sin glödande fantasi. Nya tankar, arbetsplaner, infall föddes ständigt i hennes eldsjäl och strömmade, utan skönjbart sammanhang, fram i hennes tal. Anne Charlotte upptog ofta i Sonjas flöde af meddelanden endast ett par moment och icke alltid de mest betydelsefulla. Det *gränslösa* i det slaviska temperamentet var framför allt det för Sonja kännetecknande, och alla bestämda begränsningar kunna därför endast minska intrycket af hennes personlighet.

Det var emellertid en sådan begränsning, som A. Ch. Leffler satte som sin uppgift, när hon ville skildra henne hufvudsakligen från den kvinliga,

allmänmänskliga synpunkten. Ty äfven som kvinna, äfven i sin erotiska historia, var Sonja på samma gång geniet och ryskan och fasthåller man ej båda delarne, blir hon som kvinna oförklarlig.

Sonja Kovalevsky liksom Anne Charlotte Leffler själf, liksom så många andra begåfvade nutidskvinnor, hade gått ej från »womanhood to selfhood» utan tvärtom. Deras mänskligt personliga utvecklingskraf, deras intellektuella behof hade tidigast vaknat och blifvit tillfredsstälda, innan de började känna, att detta dock icke var det centrala i deras personlighet; att det ej var dem nog att vara männens arbetskamrater eller erkända som deras andliga jämlikar. Men när denna nya erfarenhet vaknade hos A. Ch. Leffler, var det emedan kärleken sökte henne, Sonja däremot sökte kärleken. Detta är den grundolikhet i deras öde, som gör att A. Ch. Leffler saknade ett fullt förstående af Sonja på denna ömtåliga punkt. På samma gång är det Sonjas erotiska konflikt, som framför allt intresserar hennes biograf. Denna har därför kommit att betona oron, ombytligheten, svårmodet och smärtan under de senare åren så mycket, att de skymma såväl de föregående årens lugna arbetsglädje och vänskapliga utbyte — där Anne Charlotte var brödet och Sonja vinet vid deras andliga gästabud — som många andra drag, hvilka bildade en motvikt mot de nyssnämda och utan

hvilka Sonjas bild blir ensidig. Därtill kommer att de båda vännerna under de sista åren råkades mycket litet, att Sonja under långa tider ej heller skref till Anne Charlotte — hvilket denna, med sin hänsynsfullhet för andras känslor, ej kunde fatta — och att Sonja, mycket sluten med afseende å sin erotiska historia, var detta alldeles särskildt gent emot Anne Charlotte. Ty dels var Sonja skygg att låta sin skugga falla in i andras solsken, dels ansåg hon att den, »som är mätt icke kan förstå den, som är hungrig». Detta var ett underskattande af väninnans förmåga af sympati, men däremot är visst, att ju mera upprördt och innehållsrikt hvarderas lif blef, ju mindre förstodo de hvarandra. Olikheten mellan den enas mjuka, den andras stolta natur, framträdde oupphörligt. A. Ch. Leffler kunde ej inse hvarför Sonja ej ville kompromissa eller modifiera sina kraf. Hon skyllde detta på Sonjas fordringsfulla temperament — men hon har därmed icke gifvit en tillfyllestgörande förklaring. Sonja kräfde visserligen gränslöst, men kunde också ge gränslöst, och det var icke hennes ärelystnad eller hennes oförmåga att helt uppgå i känslan, som i detta bestämda fall förstörde hennes lyckomöjligheter.

Med afseende å ett ämne, där Sonja själf var så förbehållsam, borde kanske hennes biograf varit det samma. Kanske icke. Ty ingen vet hvilka

utläggningar hennes historia annars kunnat råka ut för, och A. Ch. Lefflers framställning har innerligare synpunkter än ett kallt, litterärt skildrande kunnat ega. Men genom att A. Ch. Leffler själf var så upptagen af sin egen *lyckliga* erotiska erfarenhet, sin känsla af den kvinliga hängifvenhetens makt, kom hon att, i dubbelt afseende, missförstå Sonja. Hon trodde henne både mer lidelsefull och mindre hängifven än hon i självfa verket var.

I allt, äfven i erotiken, har Sonja genom A. Ch. Lefflers skildring kommit att profilera sig med en mycket mera skarp egendomlighet än hon skulle gjort, ifall hon varit tecknad mot bakgrunden af sin nationalkaraktär. Sonja hade i sitt hjärtelif samma drag, som ryska litteraturen lärt oss känna hos sina bästa kvinnotyper: svala sinnen och eldigt hjärta, storslagen ädelhet och offervillig styrka i förening med oerhörda ideala kraf: en ränning af gyllene och purpurröda trådar, i hvilken sedan melankoliens svarta och stämningarnas brokiga garn bildade inslaget. A. Ch. Leffler såg mer af det individuella inslaget än af den nationella ränningen i Sonjas temperament.

Detta visar sig redan i uppfattningen af Sonjas första äktenskap, hvilket hade så många invecklade psykologiska moment, att man alls icke löser knuten genom ett korthugget omdöme som

A. Ch. Lefflers: att Sonja »ville äga icke ägas». Bristen på samlif med Sonja under senare åren, det särskildt upprörda i Sonjas lif, de sista gånger de voro tillsammans, samt A. Ch. Lefflers egen, nu af det erotiska helt fyllda, lifssyn, har också kommit henne att alldeles för mycket i Sonjas senare lif se blott det erotiska. Detta var visserligen medelpunkten för hennes tillvaro under de sista åren, men vetenskapen, diktningen, moderskapet hade därför icke förlorat hennes verkliga intresse, ehuru allt detta — under kortare tider — kunde skjutas åt sidan för den stora konflikten. Och Sonja själf ansåg att intensiteten alltid, äfven i kärleken, står i förhållande till de svårigheter man har att öfvervinna; således höll hon det för troligt att, *om* målet en gång vunnes, skulle hon kanske icke förblifva nöjd med den lycka, som, ouppnådd, syntes henne så rik; i alla händelser skulle hon ej genom denna på längden kunnat dragas från kärleken till vare sig vetenskapen och litteraturen eller till barnet.

Det var alldeles icke mellan ärelystnad eller kärlek som konflikten stod; lika litet som mellan mannens och kvinnans olika sätt att älska, eller mellan *denna* kvinnas och *denna* mans olika sätt att ge och kräfva kärlek. Konfliktens art klargöres bäst genom det enda meddelande, som numera äger vittnesgillhet, den mans, hvilken frågan

gälde och som medgifvit alla att få del af hans yttranden.

Han såg ej i Sonja det i sig själf koncentrerade geniet, hvilket som kvinna »ville äga icke ägas». Hon delade, enligt honom, öde med mångfaldiga, icke genialiska kvinnor, ett öde, hvars orsaker i hvarje särskildt fall må vara olika och dolda i naturens hemlighetsfulla djup, men som, utifrån sedt, är enkelt och alldagligt.

Mannen i fråga hade upprepade gånger, drifven af sympati och vänskap, men icke af kärlek, bedt Sonja bli sin hustru. Han hade aldrig bedragit henne eller sig själf rörande arten af sin känsla, ej heller blifvit sårad af hennes afslag, då han insåg, att en utvecklad kvinlig personlighet, minst en så stor och rik som Sonja Kovalevskys, ej nöjer sig med att få endels, där hon ger helt. Icke heller misskände han småsint den känsla, han ej delade, utan talade om Sonjas hängifvenhet som den största, han mött i sitt lif. Lika litet misstydde han arten af de lidanden, hvilka hans uppriktighet vållade henne. Tvärtom ökades ständigt hans djupa beundran, aktning och sympati, allt under det han erkände betydelsen af det skäl, på hvilket hon grundade sitt afslag. *Viss* om att ge och få lycka i en ömsesidig kärlek, skulle hon för *dennas* kraf offrat allt, också sin vetenskap, om så hade fordrats, men han fordrade aldrig detta;

endast att hon, om det visade sig absolut nödvändigt, skulle uppge sin plats vid Stockholms högskola. Hon ville emellertid ej äfventyra sitt barns och sin egen framtid i ett äktenskap, för hvilket hon kanske måste lämna sin anställning, utan visshet att ej en dag bittert ångra, att hon förlorat denna möjlighet till oberoende för sig och dottern, hvilken låg modern så innerligt om hjärtat, att hennes känslor och hennes uppfostran ständigt återkommo i motiveringen till hennes afslag. Men slutligen när Sonja, efter hvarje nytt sammanträffande, fann skilsmessan svårare, började hon — med undanskjutande af de ofvan nämda betänkligheterna — sätta sig in i tanken på en möjlig förändring af sitt lif.

Hennes ifver under sista sjukdomen att snart bli frisk igen, stod i närmaste samband med dessa framtidsplaner.

Döden kom emellan och hindrade henne att ingå någon kompromiss mellan idealismens absoluta kraf och lifsförhållandena, en kompromiss, som med hennes natur helt visst blifvit ödesdiger.

Döden gaf henne äfven hvad lifvet ej hann ge: den främsta platsen i den efterlefvandes minne och lif. »*Döden befriaren*», som hennes aning såg, när hon skildrade George Eliot, blef således också hennes räddare undan ett troligen olösligt problem.

Det var i denna känsla, som Anne Charlotte Leffler — liksom Sonjas öfriga vänner — sökte och fann någon tröst i den bittra personliga sorgen vid förlusten af Sonja. Ingen anade då, att man snart skulle stå inför Anne Charlotte Lefflers lika plötsliga, men ännu mer tröstlösa död.

13.

Italienska intryck.

Sommaren 1891 gjorde A. Ch. Leffler med sin man ett nytt besök i Norge och Sverige; under denna tid fullbordade hon i ett första utkast sitt sagospel, *Sanningens vägar*, ett arbete, som var henne mycket kärt genom det lifliga intresse hennes man visade för detsamma. Han, som först alltid låtit henne muntligt på italienska öfversätta sina nya arbeten för honom, hade nu hunnit lära sig svenska så, att han fullkomligt kunde förstå hvad hon skref. Under de föregående åren hade han fört henne in i såväl den klassiska litteraturen — genom tolkningar af de grekiska och romerska diktarne — som i den nyare och äldre italienska litteraturen, Ariosto, Dante, Petrarca m. fl., och hon var nu fullt förtrolig med hans språk och hans hemlands vitterhet. Hvilken verkan dessa nya inflytanden skulle kommit att öfva på hennes diktning, är ej

lätt att förutse. I *Sanningens vägar* — där djärfva, modärna tankar äro klädda i sagans gestalt — äro intrycken af mannens sydländska fantasi märkbara. Hon skref 1892 från Napoli:

» — — — Utan att själf taga ett steg för att söka upp någon — i vinter ha vi lefvat absolut tillbakadragna utan att göra visiter eller mottaga bjudningar någonstädes — har jag så småningom funnit mig omgifven af en sympatisk, litterär krets, som satt sig i sinnet att göra mig till italiensk författarinna. De motiv jag har i tankarne äro dock tills vidare alla svenska. — — — Tack vare de enkla formerna för det italienska umgängeslifvet, tillbringar nämda krets aftnarne här mycket ofta utan att någonsin bjudas. Förra vintern hade vi en afton; detta år taga vi emot alla aftnar 9—11. En kopp té är allt hvad som bjudes, d. v. s. som jag bjuder, ty i många familjer bjudes ingenting och flertalet vill ingenting ha, ej ens tékoppen. Ofta stämma två, tre, t. o. m. fem, sex möte här, ofta komma de en och en.»

Så enkelt skildrar hon själf sin ställning inom den vittra och vetenskapliga världen i Neapel, men genom hennes nya vänners, liksom genom pressens uttalanden efter hennes död, finner man att makarnes hem, Palazzo Fiodo, i själfva verket börjat bli medelpunkten för det litterära lifvet i Neapel och en italiensk författarinna, själf en begåfvad

och ovanligt intagande kvinna, Signora Zampini-Salazar, yttrar: att duchessa di Cajanellos hem utan tvifvel skulle blifvit den mäst betydande litterära salong i Italien, ty värdinnan hade alla förutsättningar såväl för att samla som sammanhålla en dylik krets. Signora Zampini skildrade 1892 i en italiensk tidning behaget i det halft nordiska, halft italienska hemmet, soligt genom makarnes strålande lycka, genom hjärtligheten hos den enkla, anspråkslösa och dock så ståtliga värdinnan, med den spänstiga, höga gestalten och den nordiska typen — hon verkade, sedan hennes burriga hår grånat, som alldeles blond. Genom sin ärliga vänlighet, sitt själfullt glada väsen ägde hertiginnan af Cajanello för sina nya vänner en än starkare tilldragning än fordom för de gamla, sedan ett nytt behag, lyckans mjukhet och värme, tillkommit. Signora Zampini yttrar sålunda entusiastiskt:

»Allt hos henne är harmoniskt och ädelt; hon är ur stånd att hysa låga och lumpna känslor . . . Hon är ett strålande exempel på de lyckliga karaktärer, som motstå ärelystnaden och som äro ur stånd att yfvas . . . Hon äger den sällsynta tjusning, som den blygsamma tillbakadragenheten öfvar. Ingen framgång har minskat hennes sannt kvinliga karaktär. Den uppriktiga och innerliga handtryckningen, det milda leendet, den fängslande blicken, då hon mottager sina vänner i sitt origi-

nella och komfortabla hem vid Tassogatan, prydt med minnen från Sverige, gör att man finner sig väl där.»

Litterärt känd i Italien blef hon bland annat genom en öfversättning till italienskan af dramat *Hur man gör godt.* Hon hade därförinnan grundligt omarbetat skådespelet och koncentrerat det till 3 akter. Boken, som helsades med mycket bifall af italienska kritiken, inleddes genom en synnerligen noggrann och god studie öfver den nyare svenska litteraturen af en ung, med svenskan fullt förtrogen, författare, Benedetto Croce.

Den anspråkslöshet, som den italienska författarinnan blifvit så intagen af, var så naturlig för A. Ch. Leffler, att hennes svenska vänner knappt ens tänkt öfver densamma. Att A. Ch. Leffler var ett af den litterära samtidens mäst europeiskt kända svenska författarnamn — därom fick man af henne själf ingen upplysning. Först efter hennes död vet jag t. ex. huru många gånger hon varit skildrad och bedömd i den utländska pressen, hvilken mängd af hennes arbeten, som blifvit öfversatta till norska, danska, finska, ryska, engelska, tyska, holländska, kroatiska och nu slutligen italienska språken. Det var om hvad hon ämnade göra, icke om hvad hon gjort, framför allt ej om hvad andra sagt rörande detta, som hon var intresserad att tala. Och nu, under hennes nya förhållanden, med fullt sympa-

tiskt gillande från hennes mans sida, uttalade hon sin afsikt att skrifva utan att någonsin låta sig hämmas af alla de hänsyn, som förut nedtryckt hennes lif och försvagat kraften i hennes diktning.

14.

Moderslycka. Diktarglädje. Döden.

Några dagar före sin död, sade mig Sonja Kovalevsky: »du vet, att inom familjen Cajanello har det under sexton rätt nedstigande led funnits en Pasquale eller en Gaëtano, och nu önskar Anne Charlotte naturligtvis en liten Gaëtano. Det får hon också. Hon får allt hvad hon vill. Om hon gripes af lust till ett sommarnöje på Mars, kommer vetenskapen att till dess uppfinna ett luftskepp.»

Sonja hade, som alltid, varit framsynt: våren 1892 väntade A. Ch. Leffler den lycka, hon så djupt saknat. Hon skref under denna tid:

»Ibland kommer det öfver mig en stor ångest, egentligen därför att jag tycker att vi äro allt för fullkomligt och intensivt lyckliga för att detta skulle kunna fortfara och än ytterligare ökas, och då tror jag att jag skall dö eller barnet ej komma

fullt väl utrustadt till världen. Glad är jag eljest att det kommer i den härligaste tiden på året.

Hur underskön maj månad är här, det kan ingen tänka, som ej sett det. All blomning, all fruktrikedom, den ljufva, doftmängda hafsluften — hela Via Tasso doftar nu af rosor, orange- och citronblom; vi äta dagligen smultron, körsbär, oranger, allt vuxet här vid husknutarne, och nu kommer här efter hand mandlar, persikor, aprikoser, fikon m. m. Hela Via Tasso är ingenting annat än en fortsatt serie af fruktträdgårdar, alla på terrasser hängande öfver hafvet. — — —

Jag är rask och förhoppningsfull och går som en äkta, sann kvinna och njuter af att skåda den lilla vaggan klädd i himmelsblått — *allt* är ljusblått, allt således beräknadt på Gaëtano; här liksom i Sverige skola gossarne ha himmelsblått.»

Hon lade nu ofta undan pennan för nålen, ty hon ville ej försaka det kära arbetet med utstyrseln för den väntade lilla.

Det efterlängtade barnet kom och, när hon härnäst skref, var det för att tala om den rikedom, som kommit in i hennes lif och lärt henne »begynna en ny tidräkning från och med den 7 juni». Hennes bref voro nu fyllda af den mäst hänryckta modersglädje öfver hennes kraftiga, vackra lilla gosse, af alla de framtidsdrömmar, som mödrar drömma öfver den första sonens vagga, af den

djupaste tacksamhet för all denna lycka. Hon skref sålunda:

»Det är något egendomligt med den känsla man instinktlikt har att vilja hänvända sin klagan liksom sin glädje till någon, som man känner såsom ansvarig för det hela. Säkert är att nu, då jag känner mig så oändligt lycklig, är behofvet af tacksägelse starkt inom mig.»

Efter en skildring af sin lille sons yttre fortsätter hon:

»Ögonen äro redan så uppmärksamma och uttrycksfulla, ja, han har aldrig haft det sväfvande i blicken som andra nyfödda, utan såg sig från första ögonblicket mycket uppmärksamt omkring i denna nya värld. Och han älskar redan Napolis berömda himmel! Jag blir ibland så underligt gripen, ja rörd till tårar, när jag sitter på balkongen med honom i knäet, ser honom vända sin blick, med ett uttryck af absorberad tjusning, mot himlen och ligga betagen och stirra på den långa stunder. Om han inne i rummet gråter och är orolig behöfver jag blott bära honom ut på balkongen och rikta hans blick uppåt, för att han genast skall bli stilla. Alla hans öfriga tecken till ett förstående äro ju egentligen vid denna ålder ingenting annat än hos t. ex. en klok hundvalp, men detta är något så afgjordt själiskt, att det gör ett förunderligt intryck på mig. Jag hade för resten

aldrig trott att ett så spädt barn kunde vara intressant. Jag sade, i likhet med alla gamla ungkarlar, att ett barn är först en människa, när det begynner gå och tala. Men detta är långt ifrån sannt. För resten begynner det snart sagdt strax att tala. När han ligger och mumlar för sig själf kan jag så tydligt, i de ljud han frambringar, urskilja de första elementen till talet, kan så väl höra skilnaden på belåtenhet, otålighet eller någon bestämd önskan. — — — Då det både för Pasquale och mig är första gången vi observera och följa ett så litet barns utveckling synes oss allting, hvarje litet steg framåt, mycket märkvärdigt, och vi ha nog inom oss den hemliga tanken att intet annat barn någonsin varit så märkvärdigt som han. — — — Huru många drömmar vi drömma öfver vår gosses blonda hufvud! Han skall bli matematiker, poet eller konstnär, det är afgjordt! Jag är rädd att vi komma att ställa mycket stora fordringar på hans intelligens och bli helt missnöjda om han ej är 'ett geni'.»

Hennes tid upptogs nu helt af alla de kära omsorgerna för barnet. Den kloka omtanke och det praktiska förstånd, som i alla skiften gjort henne till den, äfven för hvardagslifvets kraf fullt dugliga och dess situationer fullt behärskande kvinnan, hade hon nu rik användning för under vården af sitt barn, sina tjenare och sitt hushåll, en

vård, som för en nordisk kvinnas vanor under italienska förhållanden innebar många svårigheter, dem hon dock med sitt soliga jämnmod lyckades besegra, och hon tycktes mångfaldiga sig för att räcka till öfver allt. Hon skref under sommaren:

»Ibland har jag svårt att identifiera mitt eget gamla jag, min gamla bekanta, med den italienska hustru, husmor, mor, som dock redan rör sig så hemmastadd i sin nya värld, att hon för det mästa tycker sig vara född däri. Det förefaller mig egentligen alldeles ofattligt, att jag har en så lång lifsperiod bakom mig, framlefd under så alldeles andra förhållanden och det förflutna börjar bli mer och mer overkligt.»

Detta sista yttrande är dock icke att förstå i den meningen, som skulle något af hennes kärlek för det gamla hemlandet ha svunnit ur hennes hjärta. Hon hungrade efter meddelanden från mor, syskon och vänner; hon var själf en mycket flitig korrespondent och hennes bref, med den oregelbundna, svårlästa stilen, voro de bästa möjliga bref, aldrig »författade», alltid spontana, naturliga, talade. Och äfven under denna hennes af personlig lycka så öfverfulla tid, hade hon sinne för hvad som rörde sig inom det andliga eller litterära lifvet i hemlandet, och yttrade sin lifliga glädje öfver allt godt som framträdde. Hon skref t. ex. om »det stora mogenhetsprof» Mathilda Roos visat

genom sin sista roman (*Genom skuggor*), om sitt nöje af Alfhild Agrells »förträffliga Lovisa Petterkvist», om sin glädje öfver att (i *Ord och Bild*) ha läst Ellen Nybloms dikter, som genom sin individuella ton syntes henne ge rika löften, att författarinnan skulle bli »en äkta skaldinna».

Efter några »obeskrifligt härliga» veckor på det älskade Capri, återvände makarne till Napoli och, sedan husmodern där ordnat hemmet för vintern, hoppades hon hinna arbeta. Hon skref emellertid:

»Min son och min man lämna mig dock ej mycken tid för mig själf. Gaëtano är nu redan en stor gosse, som ej vill bli behandlad som en baby och lagd i en vagga, utan som hela dagen, från morgon till kväll, vill vara i rörelse och bäras omkring, se och höra allt hvad som försiggår omkring honom och deltaga i alla samtal med sitt ännu ordlösa, men uttrycksfulla språk. — — — Min lille gosse utvecklar sig ofantligt, och ehuru det visserligen är sannt, som Alfhild Agrell säger (jag hade nyss bref från henne), att *alla* unga herrar vid den åldern äro »alldeles ovanligt utvecklade», så är jag ändå nog naiv att påstå att denne är alldeles otroligt tidig i alla afseenden, åtminstone som svenskt barn betraktad; de italienska äro i allmänhet mera vakna. Du kan icke tänka dig hvilket skälmskt skratt denne lille har, han skrattar så att det säger kluck i halsen, och vri-

der sig formligen af munterhet. Och så han pratar sedan! Långa historier berättar han med den mäst modulerade röst och är ytterst förtjust när man berättar honom något eller deklamerar vers för honom, liksom han är mycket road af främmande och tar mycket artigt emot dem med det älskvärdaste leende. Han är mycket förtjust i sina kalla bad; på Capri togo vi honom med ut i hafvet.»

Gaëtanos mor kände sig nu för första gången i full inre och yttre harmoni, kände huru hennes egna djupare lifserfarenheter också fördjupat hennes syn på människolifvet. Hon längtade därför ifrigt att få fortsätta den stora roman, som hon redan börjat vintern 1890 i Rom och om hvars första utkast hon då skref:

»— — — Jag håller på med min roman, och ehuru jag visst inte kan säga att jag är riktigt inne i den än, så hoppas jag dock att den så småningom skall utveckla sig till något af allt det myckna jag från början sett i den. Jag befinner mig dock just nu i desillusionernas värsta ögonblick. Så länge man har planen bara i hufvudet, ser allt så rikt och vackert ut; när man så begynner skrifva ned det första utkastet blir det så underligt platt och banalt, man — eller jag, ty alla göra väl icke så — har liksom en känsla af att jag icke orkar släppa mig lös och sätta in in-

tensitet i de enstaka scenerna förrän jag skrifver den andra gången. Första gången är allt blott antydningar och därför oändligen färglöst. Och under hela det första nedskrifvandet, med undantag af få lyckliga dagar, då en scen kan födas färdig, går jag därför mörk i hågen och tycker att jag förlorat all talang och blifvit en idiot. Det är en svår pers och lär väl denna gång vara hela våren, ty planen är tämligen bred och långt ifrån färdig.»

Om denna samma bok skref hon den 16 oktober 1892 till sin bror Frits:

»Jag skrifver nu med lycklig fart på *Trång horisont*. Den förefaller mig att bli ett betydelsefullt arbete af en mogen och världserfaren författarinna, som icke längre kämpar för någon som helst tendens, utan helt enkelt vill skildra lifvet så bredt, så opartiskt och så allmänmänskligt som möjligt. Alla sidor af förhållanden människor emellan — d. v. s. af de mäst allmänt mänskliga förhållanden — komma med här. Förhållanden — flera olika — mellan föräldrar och barn, mellan makar, unga och gamla, mellan älskande, mellan syskon, mellan sonhustrur, mågar, svågrar, mellan vänner och väninnor, mellan barnbarn och far- och morföräldrar, allt detta belyst med sympati och medkänsla utan spår af bitterhet, med en godmodig välvilja för alla figurerna — ja, kort sagdt, en på

bred basis hvilande, stort mänsklig bok skall det bli, som man både skall gråta och skratta åt. Den växer inom mig med jättesteg och materialet är ofantligt rikt.»

En italiensk vän skildrar hennes sista arbetstid sålunda:

»Under de sista dagarne hade hon återtagit arbetet i sitt vackra, soliga skrifrum, med utsikt öfver Neapel, brusande och aflägset, samt öfver den azurblått glänsande golfen. Aldrig hade hon skrifvit med sådan lätthet, aldrig känt en sådan rikedom af idéer. På få dagar hade hon slutat sex kapitel. Hon var nöjd och tankarne strömmade fram, friska och spontana. På måndagen, under det hon skref, kände hon en smärtsam feberrysning genomila kroppen. Hon hade blixtsnabbt en förfärande syn: det var döden, som klappat på hennes hjärta.»

Detta var dagen efter att nyssnämda, liksom andra bref, fulla af lycka och hälsa, till mor och öfriga syskon afsändes. Anne Charlotte hade arbetat med feberaktig ifver: hon gaf sig ej ens tid att dejeunera. Och när hennes man klockan 3 kom och tog pennan ur hennes hand, bedjande henne skona sig, efter som hon klagat öfver ett växande illamående, sade hon, i det hon som alltid fogade sig efter hans önskan: »Men jag har ju så mycket att skrifva, hur skall jag få tid till allt?»

Hon sköttes på det ömmaste af sin man, Signora Zampini och tre skickliga läkare — men allt förgäfves. Det onda visade sig vara en våldsam blindtarmsinflammation. Under den snabbt framskridande sjukdomens plågor hade hon icke en tanke på sig själf. »Men hon oroade sig för Pasqualino, som icke sofvit på flera nätter; för att hon icke orkade syssla nog med barnet; för att kammarjungfrun tröttade sig och för att sköterskan icke fick sofva nog»; med sin svaga röst uppmanade hon Signora Zampini, hvars ord här anförts, att se till allt detta och att själf icke vaka mera, utan lägga sig: för den sjuka var det nog att veta henne i närheten.

»Hon talade», berättar Signora Zampini vidare, »om sin gamla moder, om sin käre broder, som hon längtade att se, och som skulle bli så bedröfvad öfver att icke hinna fram i tid, för att finna henne lefvande. Hon var resignerad att dö, att lämna lifvet, som var så fullt och skönt; men hon led af den smärta, som hennes död skulle förorsaka andra.»

Hon hade själf omtanken att de hemmavarande skulle få underrättelsen om hennes sjukdom på det för dem minst oroande sätt. För sin man dolde hon sina aningar om en olycklig utgång af sjukdomen och något klart medvetande om dödens närhet synes hon ej ha ägt; tvärtom, ännu ett par

timmar före slutet, hade hoppet om lifvet icke helt slocknat hos henne eller omgifningen. Omkring klockan 4 på eftermiddagen den 21 oktober, femte dagen efter sjukdomens utbrott — då mannen, öfverväldigad af smärta, ett ögonblick lämnat rummet — började den lätta dödskampen. När han strax därpå, med återvunnen själfbehärskning, inträdde, kunde hon icke längre tala, men hennes vackra, sorgsna blick mötte hans med ömhet och längtan. Lutande sitt hufvud mot mannens hand, utandades hon sin sista suck, i samma ögonblick han gaf henne en sista kyss.

Hon, som några månader förut uttryckte sin, tyvärr så snart besannade, förkänsla af ödets oberäknelighet, den förkänsla, hvilken, så länge människohjärtan fröjdats, varit den utomordentliga lyckans skugga, hon hvilar nu i den jord, som hon gladde sig att se skrudas i den italienska vårens underbara fägring för att så mottaga hennes förstfödde. Hon fick blott lefva så länge, att hon hann jubla ut sin, af oblandad modersglädje fullkomnade, kärlekslycka innan hon slets bort, snabbt och grymt, från sina älskade och från sitt lifsverk.

15.

Minnesbild.

Anne Charlotte Leffler sökte i Sonja Kovalevskys personlighet grunden till dennas brist på lycka. Lättare funnen är grunden till hennes eget öfverflöd på lycka. Under större delen af hennes lif berodde detta ej på undantagsförhållanden, utan på hennes eget lyckliga temperament.

Anne Charlotte Leffler var en af de sällsynta naturer, hvilka äga jämnvikt och harmoni som naturgåfva, ej som resultat af resignation och strid. Hon kunde häfda sin egen personlighet utan att förlora känslan för andras; hon kunde öfva rättvisa och äga förstående äfven för dem, som motstodo eller misskände henne. Hennes skaplynne hade en solig middagsklarhet, som hindrade henne att någonsin tillkrångla eller öfverdrifva verkligheten; hon såg sin såväl som andras rätt i fullt riktiga inbördes proportioner. Denna hennes enkla

uppfattning af lifsförhållandena kom henne — som diktare lika väl som människa — att stundom afhugga psykologiska knutar, dem andra kanske löst på ett mera mödosamt sätt. Men hon kräfde ej att alla skulle godkänna hennes sätt att lösa lifsproblem, hvilka föreföllo mera sammansatta naturer ytterst invecklade; hon önskade endast att man mot henne skulle öfva det ädelmod, hon själf var genomträngd af: tron att hennes vänners handlingar — äfven dem hon ej förstod — voro gjorda i enlighet med deras egen syn på det rätta. Hon var mild, mjuk, måttfull i alla förhållanden till andra människor och i alla sina kraf på dem. Hon hade förmågan att alltid och allestädes se lifvet som det var, att hvarken lägga till eller taga ifrån, hvarken förringa hvad det gaf eller begära hvad det icke skänker. Det är denna stora, sunda, generösa syn på lifvet, hvilken lifvet stundom gengäldar med lyckan.

Hvad de, som stodo A. Ch. Leffler nära, framför allt af henne komma att minnas, är hvad de mäst hos henne hafva älskat. Detta var något större än den stora författarinnan. Det var en själ utan svek, en enkelhet utan skrymtan, ett mod utan trots; en karaktär tecknad i stora, öppna, ärliga drag. Hvad man framför allt kommer att sakna, det är ett hjärta så godt och vänfast, en medkänsla så äkta och spontan, en lynnets helsa

och jämnhet, mottaglighet och omedelbarhet, så älskvärda, att för en hvar, som närmare lärde känna A. Ch. Leffler, bortskymdes snart intrycket af författarinnan genom intrycket af den storslagna, sundt och sannt kvinliga personligheten.

Det finnes ingen tröst inför en död som denna, på den sent nådda och därför så intensivt kända lyckans höjdpunkt; med, genom rikare lifsrön vunna, rikare möjligheter att skapa betydande verk — ty det är just i sensommarens lugna, soliga dagar, som frukterna pläga mogna.

Tröst kan den ej kallas, den ur lifssmärtans djup födda tanken, att döden på lyckans och kraftens höjdpunkt är goda gudars gåfva.

Är det så — då var hon ett lyckans skötebarn till det sista, hon, som fick glida in i den eviga hvilan, medan i inre liksom yttre mening hennes lifslott låg i *Campagna felice.*

Efterskrift.

Omarbetad efter en kortare lefnadsskildring (i kalendern Svea 1893) var denna biografi först beställd till en tidskrift, hvilken på grund af utrymme och ännu andra skäl, emellertid icke kunde bruka densamma. Den var då redan satt i korrektur, hvilket minskat möjligheten att gifva den nya bearbetningen en mera lämplig gruppering och en ämnet mera värdig form än den starkt sammanträngda, i hvilken skildringen först var affattad. Ej heller ha tid och krafter medgifvit mig, att tillräckligt kunna begagna det rika material — i form af bref, manuskript och själfbiografiska utkast — som anförvandter benäget stält till mitt förfogande. Denna lilla skildring är således endast en första axplockning på ett rikt fält, dit andra sedan kunna återvända. Men, med många erfarenheter af lifvets oberäknelighet, har jag för min del icke vågat lita på framtiden.

Ehuru min sträfvan varit att göra denna biografi så vidt möjligt till en självbiografi, har den dock tillika i hög grad måst erhålla prägeln af min personliga uppfattning. Men jag är viss, att inga af de äldre vänner,. som stodo A. Ch. Leffler nära under de gamla förhållandena, i något väsentligt afseende skola komma att jäfva de af mig fälda omdömena om hennes karaktär och temperament. Äfven de, som djupast blifvit berörda af hennes brytning med sin förtid, hafva icke ändrat sin syn på hennes personlighet. Och, jämte detta, det mäst talande vittnesbördet för objektiviteten i min skildring, äro hennes nya vänners yttranden, under hennes nya förhållanden, ett annat sådant vittnesbörd.

Först sedan min teckning var nästan färdig, blef jag i tillfälle att se uttalanden om Anne Charlotte Leffler af hennes italienska vänner, och det var en vemodig glädje att finna, huru det intryck hon gjort på dessa i den grad motsvarar vännernas i norden, att de förra mer än en gång brukat nästan samma ord för att karaktärisera henne.

Som exempel må anföras några af de mäst betecknande uttalandena. Så skrifver Benedetto Croce: *)

---

*) I den af honom utgifna minnesskriften *Ricordo di Anna Carlotta Leffler, Duchessa di Cajanello.*

»Vi ha sett försvinna en ädel kvinnogestalt, ett glänsande tänkar- och konstnärssnille, som var midt uppe i en stark litterär verksamhet, motsvarande hennes rika, inre lif. Hon skulle ännu kunnat säga oss många stora, sköna och djupa ting, sådana, som hon redan sagt oss. Hennes lif var i sanning de utvaldas lif.... Hon ägde ett förstånd lika stort som hennes hjärta och hon hade betraktat världen och alla dess delar med filosofens lugn, för att alltid till slut vända åter till det upphöjda, med den entusiasm, som finnes hos en själ, hvilken älskar.»

Duca di Andria Carafa börjar sin nekrolog*) med att berätta huru den hyllning, som af alla mäst gladt A. Ch. Leffler, var att i en norsk småstad en flicka, hvilken tillfälligtvis sett A. Ch. Lefflers namn bland ankomna resandes, sökte henne och bad att få kyssa hennes hand, emedan hon haft så mycket godt af hennes böcker. A. Ch. Leffler kunde sedan aldrig påminna sig denna enkla hyllning utan rörelse — »ty hvad hon framför allt var, det var god, på ett äkta sätt och i sitt väsens djupaste grund god».

Han fortsätter att skildra huru han, för egen del, fick ett lifligt intryck af denna godhet, när han förgäfves sökt få hennes skådespel *Come si fa*

*) Tryckt i *Il mattino* o. a. tidningar.

il bene antaget i Milano och hon alls inte brydde sig om afslaget för sin del, utan blott sökte trösta honom för den förödmjukelse, han personligen kände öfver misslyckandet, med det vänligaste leende och orden: »Det betyder alls inte något. Det får vara till en annan gång.» Medan för oss nordbor A. Ch. Lefflers känslighet ej syntes nog intensiv, fann italienaren i hennes dikter ej blott »enkel och kraftig sanning, som kom läsaren att tänka», utan också en gripande känslighet. »Det fanns», säger han, »ingen liten tilldragelse eller olycka, som hon ej studerat med kärleksfullt förstående. I hennes närhet kände man sig alltid som en bättre människa».

Och Signora Zampini skrifver:*)

»Hon deltog i sina vänners fröjder och framgångar liksom i deras sorger med denna ojämförliga, hjärtliga uppriktighet, som gjorde henne så kär för oss. Hennes neapolitanska vänner voro fästa vid henne med liflig tillgifvenhet och talade ofta om henne med entusiasm, liksom smärtan öfver att ha mistat henne hos dem är liflig och djup. Hennes kvinliga personlighet kom en alldeles att glömma hennes vittra rykte. I hennes, af ädla egenskaper och rika känslor, danade skap-

*) I sitt på begrafningsdagen hållna, sedermera tryckta minnestal.

lynne, fanns en allt dominerande grundton: hon var ärlig. Hon var», fortsätter Signora Zampini, »ärlig i sina känslor, dem hon med stor öppenhet på samma gång som stor måttfullhet i uttrycken meddelade; ej blott i sina samtal utan äfven i sina böcker företedde hon samma lyckliga harmoni, klarhet och frimodiga sanningskärlek; djup och äkta var hon i sin känsla som maka och mor. Ingen hörde henne säga något ondt om något eller någon. Hon hade genom sin inblick i mänsklighetens lidanden, eländen och brott, fått ett stort förstående, som kom henne att förlåta allt, att vara mild och medlidsam mot alla. Hon ansåg att den brottslige lider så mycket genom sin egen ondska, att han därtill ej bör straffas genom andras ovilja. 'Det är så sorgligt att vara elak', sade hon ofta, och hon hade ej en aning om långsinthet eller hämdkänsla. Vi skola alltid minnas detta stora hjärtas enkla godhet.»

Innehåll.

Inledning . . . . 5.

1. *Barndomen. Skoltiden. Började författarskap. Giftermål* . . . . 7.
2. *Dramatiskt författarskap. Estetiska åsikter* . . . 22.
3. *Personlig frigörelse. Litterär missriktning* . . . . 48.
4. *Litterär debut. Ur lifvet I och II* . . . . 57.
5. *En vändpunkt. Konflikter* . . . . 63.
6. *Diktartemperament. Problemlitteratur. Verklighetsskildring* . . . . 72.
7. *Sällskapslif. Vänskap med Sonja Kovalevsky* . . 79.
8. *Resor. Socialt författarskap* . . . . 96.
9. *Individualitetens inflytande på diktningen* . . . . 101.
10. *Kvinlighet och erotik. Kvinnosaken. Äktenskapsfrågan* . . . . 106.
11. *Ny vår. Brytningar. Äktenskap* . . . . 122.
12. *A. Ch. Leffler i biografien öfver Sonja Kovalevsky* . . . . 133.

13. *Italienska intryck* 153
14. *Moderslycka. Diktarglädje. Döden* . . . . 158.
15. *Minnesbild* . . . . 169.
Efterskrift . . . . 172.

Förut ha utkommit af:

Ellen Key.

Ernst Ahlgren. Några biografiska meddelanden. 1 kr.

Några tankar om huru reaktioner uppstå samt *Om yttrande- och tryckfrihet.* Tvänne föredrag. 50 öre.

Från människosläktets barndom. (Studentför. Verdandis småskrifter.) 15 öre.

Moralens utveckling. Fri bearbetning efter Ch. Letourneau. (Studentför. Verdandis småskrifter.) 25 öre.

Anne Charlotte Leffler,

Dssa di Cajanello.

Sonja Kovalevsky. Hvad jag upplefvat med henne och hvad hon berättat mig om sig själf. Med 4 porträtt. 3: 50.

Tre Komedier. (Den kärleken. Familjelycka. Moster Malvina.) 2: 50.

Sonja Kovalevsky.

Vera Vorontzoff. En berättelse ur ryska lifvet. *Andra upplagan* tillökad med en *Efterskörd ur Sonja Kovalevskys papper.* 5 kr.

Efterskörd ur Sonja Kovalevskys papper. 1: 25.

Tor Hedberg.

En vinter i Södern. Reseminnen. 2: 25.

Axel Lundegård.

Stormfågeln. En historisk silhuett med bakgrund och ram. Pris 3 kr.